BETHLEN JÁNOS, A POLITIKUS ÉS TÖRTÉNETÍRÓ

Aligha van még egy olyan történetírónk, aki annyi és oly megbízható értesüléssel szolgált volna Erdély közel fél évszázados históriájáról, s akinek adatai oly mélyen beépültek volna mai Erdély-ismeretünkbe, ám akinek nevét kevesebbet említettük volna, mint Bethlen Jánosét. Pedig az ő kortörténete, majd naplóhoz közelítő, emlékiratszerű följegyzése egyéb forrásból ma már szinte hozzáférhetetlen alapossággal merít a múlt kútjából, elénk rajzolva Erdély változásának legkritikusabb, fejedelememésztő éveit, majd a sok viszály ellenére is megnyugvást hozó Apafi-korszak eseményekben és félelmekben gazdag első évtizedét.

Már a közvetlen kortárs kolléga visszaigazolása jelzi Bethlen vállalkozásának és műveinek becsét: „Bethlen Gábor holta után Bethlen Istvánnak, Brandenburgica Catharinának, az I. és II. Rákóczi Györgynek, Barcsai Ákosnak, Kemény Jánosnak, Rhédai Ferencnek erdélyi fejedelmeknek viselt dolgairól éppen az I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem választásáig, vagyon igen szép história deák nyelven az öreg Bethlen Jánostól iratva" – tudósít Cserei Mihály, akinek bibliotékája Bethlen munkáját nem kisebb historikusok tomusai között őrzi, mint Hérodotosz, Livius, Plinius, Curtius vagy a hazai évszázadokról: Bonfini, Istvánffy. De olvashatni még könyvjegyzékében Lisznyai magyar krónikájáról, a *Historia vetus Hungariae*, a *Historia nova Hungariae* című művekről éppúgy, mint Bethlen Farkas – az unokaöcs – történeti munkájáról. S mint felsorolásából kiviláglik, nem is volt tudomása az Apafi-uralkodás kezdeti szakaszát megörökítő, rendkívül érdekes, évkönyv jellegű Bethlen-műről, csak a – saját munkájára is jelentős hatással lévő – Szebenben, 1663 folyamán napvilágot látott *Rerum Transylvanicarum libri quatuor* volt ismeretes előtte. A közel egy évszázadig kéziratban maradt folytatásról – *Historia rerum Transylvanicarum* – ha lehetett is némi bizonytalan hallomása („I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem idejitől fogva micsoda fátumokon forgott Erdélynek dolga, nem láttam még senkinek írását in publico, noha tudom s hallom, hogy sokan írtanak s írnak maig is, nevezetes nagy elméjű emberek..."), annak szövegét, mint műve is bizonyítja, már nem ismerte. A *Historia...* autográf kéziratának birtokába jutó Benkő József is – akinek nem lehe-

tünk elég hálásak a sok történeti és irodalmi mű megmentéséért és megőrzéséért – éppen ezzel az érvvel jelzi a mű javított kiadásának szükségességét: „más Historicusoktól le nem írt időt foglal bé."

Már Cserei és Benkő elismerő értékelése is azt sugallja, hogy az utókor alaposabb megbecsülésére érdemes az a történetíró, akinek erényeiről és képességeiről árulkodik az utód, Benkő gesztusa, mellyel „Erdély Tacitusa"-ként tartotta őt számon.

S juthat-e nagyobb dicséret osztályrészül annak a történetírónak, aki – éppen tacitusi program alapján, de Tacitus ítéleteinek végletessége nélkül – nem kisebb célt tűzött maga elé, mint hogy mesterkéletlen stílusban és egyszerű szavakkal, a szemtanú és a résztvevő tapasztalatával, elfogultság és részrehajlás nélkül, a legjobb tudása szerint örökítse meg az igazat?

Az alábbiakban arra keressük a választ, ki is volt az az államférfi és történetíró, aki a majdnem lehetetlent kísértette meg e célkitűzéssel, s vajon milyen mértékben sikerült megoldania a maga elé tűzött, minden történészi ítélőképességet próbára tevő feladatot.

Élete

Bethlen János 1613-ban látta meg a napvilágot a Küküllői megyei Kisbúnon, Bethlen Farkas – fejedelmi tanácsos, az udvari lovashadak kapitánya, küküllői főispán – és Kemény Anna gyermekeként. Anyja, Kemény Boldizsár lánya, a későbbi fejedelem, Kemény János féltestvére.

Alig kétesztendős volt, amikor apja meghalt, s az özvegy 1620-ban feleségül ment Macskási Ferenchez, aki szintén az udvari kapitány tisztét töltötte be, majd pedig Fehér megye főispánja lett. E házasság egyúttal a vallásváltoztatás lelki megrázkódtatását is jelentette az ifjú számára: az unitárius felekezetből az új apa hitére lépve, református neveltetésben részesült. Jóllehet, a mostohaapa – Kemény János jellemzése szerint – „Deáktalan, de jeles tökéletes magyar, által ember s vitéz ember, nagy főember is vala", de e neveltetést legfőképpen a „gyermek tanításáról nagyhírű tudós akadémikus mester", a Comenius nyomában járó Keresztúri Bíró Pál keze alatt Gyulafehérvárott töltött esztendők biztosították számára. Ahol is olyannyira kitűnt képességeivel és jellembéli tulajdonságaival, hogy a fejedelem, Bethlen Gábor, aki, ugyancsak Kemény tudósítása szerint, „gyönyörködött igen abban, az mely hazafiában jó indulatot látott; bezzeg valóban az apjok is volt, nem különben tanítván, oktatván szegény bennünket, mint jó atyafiait", s aki Bethlen Jánost is szívesen fiává fogadta volna, ha testvérének, Bethlen Istvánnak nem lettek volna fiai. Ahogy a Bethlen István-fiak szerencsétlen életútját ismerjük, megkockáztathatjuk, hogy feltehetően mind

a dicső fejedelem, mind Bethlen János, mind Erdély jobban járt volna e nagylelkű ajánlattal. Ugyanis akkor István fiaihoz hasonlóan Bethlen János is eljuthatott volna külországi akadémiákra, hogy ott pallérozhassa hazájában szerzett tudományát. Mert noha fia, Bethlen Miklós jellemzése szerint az „erdélyi állapothoz képest tisztességes tudományú ember" volt, még öregkorában is fájlalta domidoctusságát, azt, hogy nem osztozhatott a hazai országirányító értelmiség sorsában. Hogy előkelő peregrinusként „soha nem üdvözölhettem a Múzsákat Erdély határain túl", s az előírás szerint nem találkozhatott Európa politikai, tudományos és művészeti életének kiválóságaival, nem szedhetett és hozhatott magával az európai szellemiség gyümölcseiből, hogy azok magvaival hazája kertjét gyarapíthassa.

Pedig egész élete és politikai tevékenysége folyamán erre a tágas látókörre, erre az európai udvarokban szerzett ismeretségre és tapasztalásra lett volna leginkább szüksége. Saját példáján okulva ezért küldötte később első feleségétől született mindkét fiát – ritka gyakorlatként a korban! – német, holland és angol egyetemekre és királyi udvarokba. Míg Miklós esetében jól bevált a recept, Pál meghalt, mielőtt igazán hasznosíthatta volna a látottakat, hallottakat.

Bethlen János élete hatvannégy évének több mint felét az erdélyi politika formálásának és irányításának szentelte. S tette ezt olyan időszakban, amikor szinte sohasem lehetett bizton megjósolni még csak a következő nap történéseit sem, nemhogy a távolabbi jövőbe látni. A rövid kivétel ez alól talán I. Rákóczi György országlása volt, melynek nyugalmat jelentő virágzásáról többször is a legnagyobb elismerés hangján szólt. Bethlen neve az ő uralkodása idején, 1641-től kezdett forogni az államirányításban, néhány évvel azután, hogy az Erdély leggazdagabb családjai közé tartozó bethleni Bethlenek leszármazottja házasságot kötött a vagyonos kolozsvári kereskedő, Váradi Miklós leányával, Borbálával. Frigyükkel két kitűnő adottságú család lépett szövetségre. A vőlegény apja tanácsúr, főgenerális, szamosújvári főkapitány, Küküllő főispánja, a menyasszonyé az „erdélyi Bécs, kincses Kolozsvár" többször megválasztott bírája, a városnak „mind értéke, mind értelmére nézve első embere", Bethlen Gábor udvari kereskedője s egyben titkos diplomáciai megbízatásokban eljáró követe volt. Minden bizonnyal a két família előkelő vagyoni helyzete és társadalmi megbecsülése volt az az anyagi és erkölcsi kezdőtőke, amely Bethlen Jánost viszonylag fiatalon elindította a politikai pálya és a társadalmi ranglétra magas tisztségei felé.

Noha az előbbin már I. Rákóczi György alatt emelkedni kezdett, ma már kideríthetetlen okok miatt – talán valamivel magára vonhatta a „bibliás őrálló" fejedelem haragját – a pályaív nem tudott kiteljesedni. Az igazi karrier majd csak az apai politikával némileg szembeforduló fiú, II. Rákóczi György idején kezdődik, amikor 1649-ben Bethlen

a fejedelmi tábla ülnöke lesz, 1651-től pedig Torda megye főispánja, mely tisztét öt év múltán küküllői főispánságra cseréli. 1653-ban diplomáciai feladatot is bízott rá fejedelme: Mikes Mihály társaságában arról kellett meggyőznie János Kázmér lengyel királyt, hogy a török–tatár hadak ellen támogassa II. Rákóczi Györgyöt.

Amiként egész Erdély, úgy Bethlen János életében is sorsfordító dátum 1657, II. Rákóczi György sikertelen és végzetes lengyelországi hadjáratának éve, mely kaland nem csupán az ország színe-virágának elvesztését vagy tatár fogságba hurcolását jelentette, hanem a megtorló török–tatár hadak országos pusztítását, dúlását is.

Bethlen, aki ekkor már Rákóczi bizalmi emberei közé számított, fontos pozícióba jutott. A meghódoltatott Krakkó főparancsnoka lett, de ettől az időponttól egyik legfőbb ellenségét láthatta benne a fejedelem. Mert igaz ugyan, hogy a történelem Bethlen János javára írta, hogy a fejvesztetten menekülő Rákóczi kísérőcsapata mellett az ő háromezer embere tért haza szabadon a boldogtalan vállalkozásból. Ám számláján ott találjuk azt is, hogy egyesek szerint ő volt II. Rákóczi György bukásának előidézője is, azzal, hogy Krakkóban visszatartotta a Porta újabb tiltó levelével az erdélyiek táborába igyekvő levélvivőt. Bethlen János és fejedelme útjai ekkor váltak el egymástól.

Az igazsághoz azonban közelebb járunk akkor, ha hangsúlyozzuk, hogy – ha valóban lett volna Bethlennek ilyen, számunkra is érthetetlen és megmagyarázhatatlan lépése – a korabeli levelek arra figyelmeztetnek: Rákóczi nem törődött a Portáról jövő fenyegető jelzésekkel, már átkelt saját Rubiconján, amikor a török fővezér – nem is egyetlen – tiltó parancsa elérkezett hozzá. Tehát, ha volt is a krakkói parancsnoknak ilyen önálló akciója, az aligha befolyásolta a hadjárat végső kimenetelét.

A következő éveket Bethlen életében és politikai tevékenységében a Rákóczihoz fűződő viszony jellemzi és határozza meg. Legközelebb 1657. szeptember elején, a szomorú hangulatú szamosújvári országgyűlésen találkoztak, ahol elkezdődött a fejedelem felelősségrevonása. Az október 25-i gyulafehérvári diétán pedig már ő a Rákóczit letevő ellenzék egyik vezére, majd az új fejedelem, Rhédey Ferenc fejedelmi tanácsának tagjaként látjuk viszont. Tanácsúrságát s vele Erdély politikájának alakításában játszott vezető szerepét már jószerével élete végéig megtartja, csupán 1658 folyamán szorul ki egy időre az ország irányításából, amikor már nem élvezi az újraválasztott Rákóczi bizalmát. Következésképpen tagja is lett annak a követségnek, mely az év augusztusában újfent lemondásra szólította fel a hatalomvágytól elvakult, trónjához az ország feláldozása árán is makacsul ragaszkodó uralkodót.

Az erdélyi állami-társadalmi szervezet hatalmi gúlájának csúcspontjához régi jó barátja, Barcsai Ákos fejedelemmé választása után került legközelebb Bethlen János, s ezt a posztját – Rákóczi újabb, három

hónapnyi országlását leszámítva – az ország kancellárjaként több mint másfél évtizeden át őrzi. Hamarosan ő lett nemcsak Barcsai legfőbb hatalmi támasza, hanem annak uralkodása idején tulajdonképpen ő szabta meg Erdély politikájának arculatát is. A rendek és a fejedelem bizalmát egyaránt bírván, a bel- és külpolitika szálai az ő kezében futottak össze, az ország vezetése jórészt az ő elképzelése nyomán történt. Rákóczi szóvá is tette nemtetszését: „...az országban Barcsay névvel fejedelem Haller Gábor, Bethlen János in ipsa, az áruló".

E megvető vélekedés ellenére is közvetíteni próbált a két fejedelem között, de igyekezetét nem sok siker koronázta. Midőn Rákóczit 1659 őszén újraválasztották, Bethlen még kitartott Barcsai oldalán, de az exfejedelem szebeni állhatatlanságát látván és tapasztalván, megromlott köztük a viszony. Emellett más hatások is érték, s felismerte, hogy Barcsai tekintélye csökkenőben van a török előtt. Ezzel egy időben saját hite is megingott az Erdélyben addig kötelezőnek tartott törökbarát politikában.

Az újabb fejedelemváltás is politikai orientációjának módosítására ösztökélte: Rákóczi szászfenesi csatavesztése után Kemény János a trón várományosa. Az a Kemény, akihez Bethlent rokoni szálak fűzték, akinek emberi, katonai és kormányzási tehetségéről igen kedvező véleménnyel volt, s az egyetlen, akit addigi tettei is alkalmasnak mutattak az országmentő feladatra. Ám mint a Barcsai-politika exponens figurájának, Bethlennek ki kellett tapogatnia, hogy a tökéletesen ellenkező politikai elképzelésekkel uralkodni kezdő leendő fejedelem miként fogadja közeledését. Hamarost kiállította hát hűségnyilatkozatát, s amikor Keményt 1661. január 1-jén megválasztják, már ő a jó hírt tudtul adó küldöttség vezetője! De ő fogalmazta meg a választási feltételeket, és ő volt az országgyűlés szónoka is az új fejedelem beiktatásakor. Egyértelmű tehát a villámgyors politikai hátraarc, amellyel kancellári tisztét is sikerült átmentenie, jóllehet a kortársak kételkedtek a pártváltás őszinteségében, s maga Kemény is bizalmatlan volt újdonsült híveivel szemben: „...a nyelvek jól jár, szíveknek Isten látója".

A politikában mindig helyénvaló a bizalmatlanság és a kételkedés, s különösen az volt az adott korban. Bethlen azonban többszöri pártváltoztatása ellenére sem volt köpönyegforgató; többnyire nem ő hagyta el uralkodóit, hanem azok haltak ki mellőle. Elsősorban nem a vagyonszerzés, hanem az ország helyzetének mentése volt a döntő lépései megtételekor, a hatalom megtartására való törekvéseiben.

Bethlen, ha már egy politikai vezető vagy egy párt mellett letette a voksát, a végsőkig kitartott mellette – hacsak nem került politikai ellenzékbe, mint Rákóczi esetében. Nem elöljáróit hagyta cserben, hanem a változó helyzethez igazodott hazája érdekében. Korábbi ellenszenve dacára Kemény németbarát, törökellenes politikájának is hű támogatója maradt, s követte urát akkor is, amikor az kiszorult Erdélyből.

S noha nem szívesen, de vele tartott az idő tájt is, amikor Kemény a már megválasztott Apafi ellen indult hadba. Akkor azonban Bethlen számára már világos volt a tényállás. Nem tudott többé bízni a talmi Habsburg-ígéretekben. Jól látta, hogy az osztrák érdekek nem szolgálják egyúttal az erdélyi német párt érdekeit is – és a keserű tanulságot levonva, szemben Bánffy Dénes, Teleki Mihály vagy Bethlen Farkas döntésével, ismét mielőbb vissza akart térni az Erdélyben egy ideig jól bevált, a túlélés nagyobb esélyét mutató, hagyományos törökbarát politikához.

Ezért, gyorsan kihasználva Apafi amnesztiarendeletét, újból tábort váltott, s az 1662-es márciusi, görgényszentimrei diétán Bethlen mint kancellár ismét irányító szerepet kapott. Politikai tekintélye és jelentős gyakorlata az új fejedelemnek is kapóra jött hatalma megszilárdításában. Így amikor a pártváltoztatásai miatt megrendült önbizalmú államférfi lemondott kancellári hivataláról, leköszönését nem fogadták el. S bár a bizalmatlan és hatalmára féltékeny Apafi uralkodása elején talán még tartott is tőle mint esetleges riválisától – hiszen a hódoltsági török vezérek egy évvel korábban mint valós fejedelemjelölttel számoltak vele –, az ország irányításának első és második embere között jó darabig összhang uralkodott. Ez pedig csak úgy volt lehetséges, hogy Bethlen igazodott a hatalmi struktúrához, tudomásul vette és elfogadta Apafi főségét, s bár az ország érdekeit tartotta elsősorban szem előtt, de óvatos tekintettel volt az uralkodói pár szeszélyeire és emberi gyengéire is.

A fejedelem pedig, legalábbis kezdetben, amíg a Naláczi István udvarmesterrel és Székely László főpostamesterrel kiegészült Teleki Mihály–Bánffy Dénes-vonal át nem vette a fejedelem, illetve a fejedelemség közvetett irányítását, többször is honorálta Bethlen politikai kezdeményezéseit, már csak azért is, mert azok akkor még erősen egybeestek a török által trónra ültetett fejedelem törekvéseivel.

Bethlen kancellár azonban sohasem tartozott Apafi belső köréhez, amelyet többnyire a rokonság (Teleki, Bánffy, Szentpáliné, Ghillányi Gergely és felesége) határozott meg. A kancellár nem volt „udvari ember", s Apafival valószínűleg addig sem kedvelték egymást túlságosan, amíg végül teljesen el nem idegenítették őket egymástól. Bethlen, jóllehet Apafi felkérésére és a fejedelem mellett szóló propaganda érdekében írta az erdélyi történelem négy könyvét, mégsem idealizálta túl alakját, annak az istenfélő, szelíd, szerény, nem hatalomvágyó embernek mutatva be őt, akit aztán megrontott az udvari intrika; szeszélyes és hirtelen haragú lett. Következetlenségeit részegeskedéssel tetézte, feleségével együtt fösvény volt, sokszor sajnálta a pénzt kiadni, s emiatt több jó és az ország számára hasznos terv dugába dőlt.

Érthető, hogy a két államférfi között feszültség támadt. Bethlen János ugyanis, ha az ország szempontjából, a rendek érdekében úgy ítélte hasznosnak, kellő tisztelettel bár, de szembeszegült még a fejedelmi akarattal

is. Találó lehetett rá Bethlen Miklós jellemrajza: „Különben is kegyes, jámbor, akárkit is segíteni inkább, mint rontani kész, és igazbeszédű, nem tökéletlen [hűtlen], sőt azt másban is utáló ember volt." Az is könnyen belátható, hogy nem minden kor- és pályatársa vélekedett róla hasonlóan, igaz, hogy főleg ellenfelei véleményét ismerjük. Viszont az is igaz lehet, hogy hatalma csúcsán, önmaga igazában bízva, nehezen viselte el az ellentmondást, az eltérő álláspont kinyilvánítását és védelmét. Különösen zavarta az udvari köröket, hogy politikai támaszt talált fiában, Miklósban. Bánffy Dénes írja sógorának, Teleki Mihálynak: „Bethlen Miklós dolga elég nagy latorság. Bár ne tanulna mindenben apjától." (1672) Ugyanerre rímel Naláczi és Székely közös levele Telekihez, 1676-ból: „Vén János is idejött vala. Farkas bőrét, de szőrét, párduc torkosságát nem változtatja. Canis páter, canis et filius." S három idézet 1671-ből, Bethlen politikai és emberi magatartásáról: Bánffy Dénes írja ugyancsak Teleki Mihálynak: Bethlen János „az Argillus palástját viseli", azaz titkolózik, becsapná őket, véleményét véka alá rejti. Úgy látják, leginkább egyedül kormányozna. Teleki Mihály Balogh Máténak írt levele szerint „...de mind az olyan az Bethlen János uram dolga, semmi sem lehet sem jó, sem igaz, ha ő kegyelme nem mondja", s ugyanerről számol be Bánffy Dénes Telekinek: „Bethlen János uramnak nem első dolga az tanácsot ily contemnáló cselekedeti; eloszol köztünk." Az sem lehet véletlen, hogy éppen ezekből az évekből maradtak ránk a fenti kifogások: ekkor vált ugyanis egyre nyilvánvalóbbá, hogy Bethlen János, az ország kancellárja, ellenzi azt a politikát, amelyet Apafi tétován, húzódozva ugyan, de támogat: hogy Erdély, Teleki vezetésével, a Porta nyilvánvaló engedélye nélkül, fegyverrel támogassa a magyarországi bujdosókat. Nem arról van szó, hogy ne segítené minden lehetséges eszközzel a hazájukból elüldözött hitsorsosait. Hanem arról, amint ezt az álláspontját legnyilvánvalóbban leszögezi az *Innocentia Transylvaniae* című röpiratában, hogy – II. Rákóczi György esete az ékes bizonyíték – Erdély viszonylagos függetlenségének, államiságának gyeplőjét a török Porta tartja a kezében. S csak addig mehet el, ameddig onnan engedik.

Bethlen ekkor még úgy érzékelte – bizonyára helyesen –, hogy Isztambul minden diplomáciai kötélhúzás, ígérgetés, burkolt biztatás ellenére is aggályosán vigyáz a vasvári béke sértetlenségére, így Teleki 1672-es kitámadása korai és elhibázott lépés.

Ezért nem tehetett mást, mint hogy igyekezett hasznosan közvetíteni az országgyűlés és a fejedelem között, egyrészről megtalálni azt a kényes egyensúlyt, amelyben a rendek érdeke összeegyeztethető volt a monarchisztikus akarattal, másrészről lavírozni és manőverezni a török állandó zsarolásai és az országpusztítás valós – mert megtapasztalt – fenyegetése, valamint a csak „szép szókkal" kápráztató, üres bécsi ígérgetések között.

Őt is felőrölte az állandó és reménytelen küzdelem a két nagyhatalom érdekszférájának határán.

A politikai harc és az annak álcázott hatalmi versengés, valamint az országirányítás gondjai mellett – vagy később: azok helyett – az iskola- és egyházügyek szervezése kötötte még le erejét. Figyelme az iskolaalapítástól a külföldi alumniák biztosításán át az egyházi élet számos területére kiterjedt. Az üldözött magyarországi protestánsok sorsa éppúgy foglalkoztatta, mint az enyedi kollégiumé, melyet főkurátorként virágoztatott fel, de nem feledkezett el tanárok szerzéséről, vagy azok tanainak védelmezéséről sem.

Az idősödő, hitelét vesztett, egyre betegesebb kancellár mellett végül már csak külpolitikai orientációját vállaló és azt tollával is támogató Miklós fia maradt – ám mostohaanyja megpróbálta őt is eltávolítani a közelből. Nagyrészt egészségi állapota miatt szorult ki a hatalomból, keresdi otthonából már nehézkesen szólhatott bele az ország kormányzásába. S amikor Béldi Pál – a Bánffy–Teleki-vonal ekkor egyik legfőbb ellenzője – iránt kinyilvánított rokonszenve is felkeltette Apafi ellenérzéseit, a politikai életből keresdi kastélyába száműzték. A betegségtől megroppant államférfi önmagához illő méltósággal bár, de kétségbeesetten kérte az addig ellenfélnek számító Teleki Mihályt: „Kegyelmed által csak azon instálok az én kegyelmes uram előtt, ne becsteleníttessem ilyen nyomorult vénségemnek idején addig, hanem akárki munkája által jőjön napfényre vétkem, ha az én kegyelmes uram ellen cselekedtem valamit, böcsületemnek s életemnek legyen egyszersmind vége." (1676)

Helyzetéről beszédesen árulkodik a tény, hogy az országgyűlésen hamisan esküdtek ellene a bűnösségére irányuló vizsgálat során, s azonnal kérni kezdték hivatalait a fejedelemtől. Az a hír terjedt el róla, hogy „Bethlen János csak dög vén ember, meg is esküdt, hogy soha semmi tisztet nem visel; nem kell gondolni ő állapotjával semmit... Ilyen és több böcstelenségim keservesek, de mindeneket szenvednem kell, valamíg Isten rám bocsátja. El is higyje azt minden, hogy feljebb böcsülöm a tisztességes halált az ilyen gyalázatos életnél. Vas a lábamon nincsen ugyan, de sok vasban levők állapotjánál boldogtalanb sorsom, mert nemhogy az idegenek akármely szükséges dolgomban is mernének velem társalkodni, de még a magam fiamot is elijesztették istentelenűl, hogy ha felém jő, neki is mindjárt el kell veszni." S akkor jutott neki mindez osztályrészül, élete utolsó hónapjaiban, amikor „...olyan beteg volt az atyám, hogy egyet sem léphetett, sem állhatott, sem fekhetett a vízkórság miatt, örökké csak székben kellett ülni és alunni egynéhány esztendeig".

„Holt meg Bethlen János anno 1678. életének 64 ½ esztendejében, 28-a februarii [valójában 18-a előtt], az istentelen világnak kivált vénségében rajta elkövetett üldözései után, és 3 ½ esztendei irtóztató vízi betegségből mikor világ csudájára meggyógyult volna, száraz betegségben és szörnyű csuklásban. Temettetett maga testamentuma szerént a maros-

vásárhelyi templomba, mert mi okon, nem tudom, de nem akart Keresden temettetni. Extál egy kis magától kibocsáttatott erdélyi história is."

A politikus és a történetíró

„Extál egy kis magától kibocsáttatott erdélyi história is" – jegyzi meg némi rejtett öntudattal Bethlen Miklós. S az unokára, Bethlen Mihályra is öröklődik a családi büszkeség. Nagyapja történeti munkáját tanulmányozza Frankfurt és Franeker egyetemén, s azzal ajándékozza meg az oxfordi Bodley-könyvtárat.

Mit is jelenthetett valójában a kor számára Bethlen János politikusi tevékenysége? Milyen államférfi volt? S hogyan sikerült a kora szintjén megjelenített objektív tudományosság és az igazmondás követelményét a visszafogott előadásmód igényével egyeztető kis erdélyi históriájában saját kora jellemzőit, mozgatórugóit megragadni? A történetíró számára mindig óriási kihívás a közelmúlt és a jelen történeti eseményeivel való szembenézés... Milyen mértékben tudott, kellő történeti távlat híján, megfelelni e próbatételnek?

Bethlen János pályaképének megrajzolásakor nehezen választható szét a politikus és a történetíró. Politikai helyzetelemzéseiben jól láthatóan munkál a történészi erudíció, míg történetíróként a napi politika – a történések idején gyakran még a maga számára is – átláthatatlan szövevényét, tisztázatlan körülményeit kell feltárnia.

Emberi, szakmai és erkölcsi nagyságát egyaránt igazolja műve: mindkét vállalt feladatának magas szinten tudott eleget tenni. Politikájának és történetírói felfogásának két alappillére az erdélyi hagyományra épül. Az egyik a „Magyarország a kereszténység védőbástyája" humanista gondolatnak a jelenre és szűkébb pátriájára, Erdélyre vonatkoztatása, a második pedig a Corvin Mátyás–Bocskai István–Bethlen Gábor-féle uralkodóeszmény és politikai koncepció átörökítése, életben tartása. Mindehhez még a protestáns egyház és vallás határozott védelme társul. Politikusi pályafutásának nagyobb részében ezek a – török fennhatóság alatt, protestáns nyugat-európai uralkodók garanciájával biztosított – eszmények határozzák meg mindennapi lépéseit a kül- és a belügyek területén egyaránt. De ugyanezek az ideálok lebegnek a történész szeme előtt is.

Bethlen János politikusként osztotta fia vélekedését: „Eb a török, kutya a német, és ezek ketten megemésztenek bennünket." Tudta, hogy a törökkel való erélyes szembeszállásra elégtelen Erdély katonai ereje, ugyanakkor annak is tudatában volt, amit Kemény János fogalmazott meg kristálytisztán: a török, oltalmukra indulván, csaknem végső romlásra juttatta Erdélyt. De éppen Kemény János bukása volt számára az intő példa, hogy hatékony támogatást a bécsi császártól sem remélhetnek.

A fejedelmi udvarban is ugyanúgy látták országuk végzetét. A fejedelemasszony szavai egybecsengenek a kancellár fiával: „...nem tudja-é Kegyelmed, az török s az német egy?" Ezt felismerve a kancellár kétffontos harcot folytatott. Döntéseit annak a ténynek jegyében hozta, hogy a Porta közömbössége, hol rettegtető, hol hitegetve biztató állásfoglalása Erdély számára éppoly haszontalan, mint a Habsburg-udvar látszólag óvó, ám üres ígérgetései. A magyarországi protestánsüldözés legalább olyan intő jel volt előtte, mint a török fenyegetés állandó réme. Nem maradt hát számára más választás, mint a nyugat-európai királyok vagy választófejedelmek vallást és államiságot egyaránt védelmező pártfogásának szorgalmazása. De ők távol voltak, s Erdély kétségbeesett kiáltása, már a belső ellenállás tompító hatása miatt is, alig-alig hatolt el hozzájuk.

E sem nem török-, sem nem Habsburg-párti külpolitikai tájékozódására vall, hogy igen korán, már nem sokkal Apafi trónra lépését követően a francia segítség lehetőségeit keresték a fejedelemmel. Erre utal az a válaszlevél, amelyet Bethlen Miklós hozott magával Párizsból a Napkirálytól, aki közbenjárását ígérte a Portánál a nyolcvanezer tallér adó mérséklése érdekében. A fejedelem és kancellárja reális lehetőséget látott a francia diplomáciában, s talán valamiféle szövetség reménye is felsejlett előttük, mert „kapa rajta [ti. XIV. Lajos levelén] a fejedelem s az atyám, de ebben osztán semmi sem telék". E kezdeményezésnek néhány évvel később logikus folytatása a nyugat-európai protestáns fejedelmek irányába nyitó politika. A francia támogatás megnyerése érdekében folytatott próbálkozás még kudarcában is óriási jelentőségű – jóllehet történetírásunk eddig nem nagyon számolt vele –, mert mintegy évtizeddel megelőzi az 1675-ös fogarasi egyezményt, melyet végül is Teleki Mihály és a magyarországi elégületlenek kötöttek a franciákkal.

Az öregedő és beteg kancellár belpolitikai elképzeléseit sem tudta megvalósítani. A fejedelem mellőzte őt, feltehetően azért, mert ragaszkodott e harmadikutas politikájához, amellyel ráadásul keresztezte Teleki politikai törekvéseit is. Ugyanekkor a Bécs kegyeire pályázó Bánffy Dénes és a Béccsel egyrészt kiegyező, másrészt a magyarországi bujdosók élén ellene induló Teleki Mihály különös szövetsége is támadásba lendült, hogy kiszorítsa Bethlent és fiát a hatalomból. Nem maradt számukra más fegyvertárs, mint a bizonytalankodó, az Apafi-uralmat és a Teleki-Bánffy-szövetséget ellensúlyozni próbáló székely generális, Béldi Pál. Csakhogy Bethlen Jánosék attól féltükben, hogy a rájuk hozott török segítség újból romba döntheti a már-már konszolidálódott országot, az ő módszereitől is idegenkedtek, így bizonyos fokú egyetértésük nem vált politikai erővé.

Bethlen János történeti művének reális megítélését több tényező is bonyolult feladattá teszi. Az egyik ellentmondás abban lelhető fel, hogy két munkájának természete is, célja is eltér egymástól. Az első négy

könyv, mely 1663-ig vizsgálja Erdély Bethlen Gábor halálát követő történetét, iránymű, mely propagandisztikus célzattal készült. Folytatása, amelyben az 1664 és 1673 közé eső évtized eseményei örökítődtek ránk, inkább az emlékirathoz közelít. A másik ellentmondás pedig az, hogy Bethlen nem csupán saját kora szövevényes történeti vonatkozásainak megragadására vállalkozott, hanem, a dolog természetéből fakadóan, saját történelemformáló munkálkodásáról is – nyíltan vagy burkoltan – minősítést, ítéletet kellett mondania.

Első munkájában, Apafi megrendelésére, a töröktől rettegő Európa keresztény közönsége előtt azt kellett igazolnia a „valódi történeti tények" feltárásával, hogy a török által uralkodóvá emelt új fejedelem, sorsa kényszerének engedelmeskedve, az adott helyzetben a lehető leghelyesebben járt el. Mindenki szempontjából a legkisebb rosszat választotta a trón elfogadásával és elfoglalásával, illetve későbbi törökös politikájával. Második, száz évig kéziratban maradt művében a történések egyidejű, naplószerű megörökítésével módosult az írói célkitűzés: a kortörténetíró helyét a gyakorló politikus vette át, munkája középpontjába jórészt önmaga politikusi működése került. Ezért nevezhette joggal e vállalkozását Szalay László egy államférfi naplójának.

Van azonban egy szál, amely összefűzi a két eltérő jellegű és célú művet. S ez Bethlen következetes történetírói programja, alapmagatartása: az őszinteségre való törekvés. Nemcsak emberi tulajdonságaiból fakadt ez a hajlam, mint arról fia is számot adott, hanem tudatosan erre kényszerítette magát, ahogyan azt műve Apafihoz szóló ajánlásában rögzítette is: „Nem látom, miért is félnék híven előadni azt, amit mások elmondani vagy megcselekedni nem szégyelltek. [...] Tanulja meg továbbá mindenki, hogy a világ eme forgandó Komédiájában nem mindig azokat a dolgokat kell másoknak írásban továbbhagyományozni, amelyeken teli szájjal nevetnek, hanem azokat, amelyek megegyeznek az igazsággal és a becsülettel, különben utódaink sem jól, sem rosszul nem emlékeznek majd tetteinkre."

Nagy kérdés, hogy az apologetikus-propagandisztikus feladat, illetve a dolgok objektívebb, biztosabb megítéléséhez szükséges történeti távlat hiánya mennyire tette lehetővé az eredeti célkitűzés megvalósulását, és mennyire térítette el a történetíró tollát. Sőt ezeken az akadályokon kívül neki még azzal is számolnia kellett, hogy személyes biztonsága is veszélybe kerülhet, „...minthogy arra vállalkozom, hogy életemben életben levő személyekről írjak, vagy olyanokról, akik oly sok veszély közepette végezték be életüket, de akiknek utódai még most is a hatalom birtokában vannak".

Számolva a bosszúállással, történetírói módszere talpkövéül mégis az igazságot teszi meg: „...de tudd meg, hogy én mindezeket láttam és tapasztaltam, és nagy részem volt bennük, amint Vergilius mondja; s nem azt írtam meg, ami ennek vagy annak tetszik, hanem azt, ami az

igazság..." S munkája folyamán nemegyszer hangsúlyozza, hogy „csupaszon és híven az igazságot" írja.

Ez persze önmagában hatalmas történetírói közhely, nem találkozhatni olyan történetíróval vagy önéletrajzíróval, lett légyen bármilyen elfogult és megbízhatatlan, aki ne éppen az igazság iránt érzett, nem szűnő vágyról és elkötelezettségről vallana...

Ahhoz, hogy állításaiknak történeti hitelt, forrásértéket tulajdoníthassunk, minden esetben el kell végezni művük hitelességpróbáját. Azaz kijelentéseiket szembesíteni kell saját koruk – az adott eseményre vonatkozó – valamennyi elérhető közlésével. Akkor sem a teljes igazságot közelítjük meg, hanem, felmérve a korban lehetséges tudásanyagot, egyéb történeti, módszertani ismereteink mozgósítása révén, ahhoz viszonyítva becsülhetjük meg állításaik igazságtartalmát és -fokát.

Bethlen Jánosnál ez az eddig soha el nem végzett próba – amint azt légfőként a munkájához írt ellenőrző-kiegészítő jegyzeteink* tanúsítják – most igen pozitív eredménnyel zárult. Közlései-állításai – ott, ahol ez mai eszközeinkkel és a rendelkezésünkre álló kontroll forrásanyaggal egyáltalán ellenőrizhető – hű és megbízható reprodukciói a korabeli levelekben, naplókban, utasításokban, követjelentésekben, okiratokban, országgyűlési beszámolókban és egyéb dokumentumokban található adatoknak, híreknek, eseményleírásoknak. Mindez főként arról győz meg bennünket, hogy kedvelt módszere, a dokumentumközlés mellett is többnyire írásos anyagra alapozta mondandóját. Maga is látta, s művéhez felhasználta az egykorú misszíliseket és más okmányokat. Minden bizonnyal támaszkodott a kancelláriai iratanyag, a fejedelmi levéltár, de leginkább és mindenekelőtt Frank András, majd Czajberth Illés országgyűlési jelentéseinek, emlékeztetőinek, összefoglalóinak adataira. Olyannyira, hogy kis túlzással azt mondhatnánk művéről: az az adott korszak országgyűléseinek története.

Bizonyára neki is megvoltak a maga informátorai a fejedelmi udvarban és a rendek között. Szóbeli értesüléseit kellő kritikával kezelte, a hitelesnek mondott szemtanú előadását ütköztette saját tapasztalataival. Munkájában maga is a szemtanú vagy az aktív résztvevő hiteles beszámolójával van jelen. Így lesz gyakran önmaga az egyetlen – elbeszélő – forrás, s leírásainak jelentőségét csak növeli, ha olyan eseményekről, történésekről, diplomáciai tárgyalásokról vagy a politika más irányítói előtt is titkolt hírekről, tervekről tudósít, melyekről kizárólag csak tőle értesülhetünk. Többek közt ilyen például a Csengizade Ali és a váradiak párbeszéd vagy a Barcsaitól nyert szóbeli tájékoztatások, önmaga közvetítői tárgyalásai Barcsai és II. Rákóczi György között. De ilyen, különösen informatív a Kemény János török elleni harcait-hadmozdulatait rekonstruáló rész, melyet átfűt a személyes jelenlét élménye. És sorolhatnánk még jó néhány, Erdély köztörténetét, diplomáciai vállalkozását illető egyéb dokumentumát, melyek

elkallódtak az idők folyamán, meglétükről és tartalmukról csupán az ő feljegyzései nyomán tájékozódhatunk.

Pontosságát és megbízhatóságát jól mutatja, hogy csak igen ritkán igényel utólagos – jóval bővebb ismeretanyagon nyugvó – kiegészítést vagy korrekciót. Az időpont nélkül említett események is nagyon könnyen datálhatók, időrendileg visszaigazolhatók. Jellemző, hogy a kortársak emlékiratai – köztük Enyedi Istváné vagy Petrityevity Horváth Kozmáé – szinte a legapróbb részletekig megegyeznek a nála is olvasható adalékokkal. Még az olyan bizonytalan híresztelésnek vagy költött szóbeszédnek tetsző eset is, mint a szász követ, Simonius felpofoztatása a feldühödött Apafitól, felbukkan Rétyi Péter naplójában.

Jelentős információs értéke van azoknak a marginálisoknak, amelyek az eseményeket közelről figyelő vagy azokban ugyancsak részt vállaló kortárs szemtanú, a szintén történetírói érzékkel megáldott unokatestvér, Bethlen Elek kezétől származtak, s kerültek bele a szebeni nyomtatványba. Ezek, bár jól felismerhetően Bethlen János elleni indulattal íródtak, igazán kevés s nem túl jelentős kivetnivalót találtak művében! Ami egyúttal azt is igazolja, hogy Bethlennek valóban rendkívüli mértékben szem előtt kellett tartania műve írásakor azt az ajánlásában említett kritériumot, hogy munkája szereplői vagy azok leszármazottai számon kérhetik rajta az ott írottakat. Egyetlen megoldás maradt tehát számára: feltétlenül ragaszkodni a történeti hűséghez és elkerülni a történetírók egyik legveszélyesebb csapdáját, a részrehajló ábrázolást és előadásmódot.

Vagyis könyve első, napvilágot látott részének a kortársak előtt kellett vizsgáznia, feddhetetlennek és támadhatatlannak bizonyulnia.

Ez okból azonnal jelzi is bizonytalanságait, értesüléseinek hiányos voltát, s az ilyen esetekben nem is akar állást foglalni. Nemegyszer él a történetíróknál ritka „nem merném állítani", „gyanítom" formulákkal, s ha – midőn már a történésekkel egyidejűleg készülnek feljegyzései – a hírek nincsenek megerősítve, akkor is közli őket, de jelzi, hogy bizonyosságukról még maga sincs meggyőződve: „Hogy helyesen vagy tévesen, tanúm rá az Isten, hogy mikor ezeket írom, titok előttem. Amikor megtudom, a következőbe beleszőve láthatod majd" – figyelmezteti olvasóját. S ígéretét megtartva, újabb információk nyomán vissza is tér a kérdésre. Néha maga is fél történeti tapasztalatokon alapuló jóslatai beteljesedésétől, „Vajha csalatkoznék!" – kiált fel ilyenkor. Sajnos ritkán kell csalatkoznia, sötét jóslatai rendre valósággá válnak.

Saját véleményének, nemtetszésének elvétve ad hangot, bár egyet nem értését mindig közli az érintettel vagy az olvasóval. Máskor azzal a fogással él, hogy egyértelmű morális ítéletét nem mondja ki, az olvasóra bízva annak megtételét.

Egyszerűségre, tacitusi tömörségre összpontosító stílusa is igazodott szikár történetírói módszeréhez. „...ha arra vágysz, Olvasóm, hogy

a szavak és a fennkölt kellemmel festett dolgok cicomája gyönyörködtessen, figyelmeztetlek, hogy messze távozz innen." Valóban, saját kifejezésével élve, „mesterkéletlen és egyszerű stílussal" tájékoztatja a könyvét kézbe vevőt negyvennégy év történéseiről. Kerüli a fülgyönyörködtető stílust, a képes beszédet, ritkán él még a bibliai utalás vagy a klasszikus idézet – egyébként a korban és a műfajban egyaránt kötelező – élénkítő eszközével is. Legfeljebb a dokumentumok közlését használja részben ilyen célzattal. „Aktákkal, törvényszövegekkel megvilágítani előadását, már akár csak idézetekkel, utalásokkal, akár szó szerinti és in extenso közléssel, ezt az eljárást érezte ő a clarissima documentumokkal való bizonyításnak, melyet a történetíró kötelességének tartott, s melyet bizonyára kancellári forrásából merített, de más magyar és főképp külföldi történetírótól is tanult" – ragadja meg fő jellemzőjét történetírói stilisztikájának Bartoniek Emma.

Néha-néha tesz ugyan egy kis kitérőt, amikor elragadja tollát a közjóról való elmélkedés, vagy a tárgyalt téma megértéséhez szükséges magyarázatok, említésre méltó dolgok idejére állítja meg pennáját, de ilyenkor azonnal figyelmezteti is önmagát. Megint máskor történetírói és előadói módszerét világosítja meg, azt közölvén, hol von össze eseményeket, hol áll meg a homály elkerülése végett, némi kommentár kedvéért. Egyszer pedig, tőle váratlan fordulattal, jókedélyű pihenésképpen, műve szomorú hangulatának oldása okán a gagyi székelyek és bírájuk bumfordi történeteivel, ostobaságukra fényt vető anekdotákkal szórakoztat.

Mindent egybevetve Bethlen János históriája hasznosan egészíti ki Szalárdi terjengősebb, olvasmányosabb művét. Más régiókban mozog, más szempontrendszert érvényesít, más anyaggal dolgozik. Az ő tudósabb előadásának irányát nemzetközi olvasóközönsége határozza meg: tömören, érthetően, a részleteket mellőzve kell a külföldit felvilágosítania és meggyőznie. Ebbéli törekvésének sikerét igazolja a kortárs francia kritikus véleménye, aki a Journal des Saçavans című tudományos folyóiratban azt írja Bethlen művéről: „Stílusa könnyed, érthető, s úgy tűnik, igen híven rögzíti a történteket." [Héjjas Eszter szíves közlése.]

Mindez persze nem azt jelenti, hogy Bethlen János ne rendelkeznék határozott írói személyiségjegyekkel, szerkesztői tehetséggel és nyelvi erővel. Gondoljunk csak a közbeiktatott beszédek, illetve párbeszédek drámai felépítésére, retorikai fordulatainak hű visszaadására, helyzetteremtő és ugyanakkor pontos jellemzéssel is szolgáló láttató erejére.

Esett már szó arról a nehéz történetírói próbáról, hogy önmaga tetteiről s azok mozgatórugóiról is számot kellett adnia művében a szerzőnek, miáltal a kortársak képmásai mellé önnön portréját is felrajzolta. Bethlen János ebben is tudja a mértéket. Bár az ábrázolt évtizedek egyik legjelentősebb szereplőjeként a kontinuitás letéteményese volt

a fejedelmeket sűrűn váltó Erdély politikájában, alakja és cselekedetei mégsem tornyosulnak a többi szereplő és a köztörténet fölé. A háttérből csendesen és megfontoltan irányító, vallása és hazája ügyét mindennél szentebbnek és fontosabbnak tartó s azok érdekében eltökélten fáradozó, szürke eminenciás figurája sejlik fel sorai mögött. Aki valójában volt. Természetesen ő sem lehetett önmaga elfogulatlan bírája, s néhol elnagyoltan – vagy még úgy sem – tesz említést saját felelősségéről az ügyek és események alakításában.

Tárgyilagosságra törekvő hajlama, józanul reális gondolkodása, sokfelé figyelő, pontos elemzőkészsége, tény- és adattisztelete nemcsak a tudós utókor elismerését vívta ki. Közvetlen hatása is nemsokára megmutatkozott. Mindezen történetírói erényeket ugyanis – magyar nyelven, nagyobb írói talentummal, tágasabb európai horizonton – hamarosan felragyogtatja az őt példaképei közt nem is említő fiú, az önéletíró Bethlen Miklós, aki nem csupán apja könyvében, hanem kancelláriáján is napról napra ezzel az ideállal találkozott.

A história az 1673. év eseményeivel zárul. Benkő József szerint a kézirat itt megszakad. Írója még csaknem fél évtizedig élt. Adódik a kérdés: miért nem folytatta tovább a munkát? A válasz ezúttal is többrétű. Betegsége mellet az egyik fő ok bizonyára elkedvetlenedése, hogy fokozatosan kiszorult a hatalom tényleges gyakorlásából, távolabb került az aktív politizálástól. Bár az események hírei el-eljutottak hozzá keresdi otthonába, ahová nyavalyája láncolta, de jelentősége jól láthatóan csökkent. Dédelgetett vágya, hogy fiát, Miklóst lássa utódjaként a kancellári székben, olyannyira nem valósult meg, hogy még a közvetlen állami vezetésbe sem tudta őt bevinni. A fejedelem azzal vádolta, hogy rossz tanácsokat adott neki. Külpolitikai elképzelései megtörtek mások ellenállásán, időszerűtlenné váltak. Apafi udvarmestere és postamestere irányítása alá került, Teleki Mihály szinte kancellári szerephez jutott. S ehhez járult még 1674-ben a Bánffy Dénes kivégzésének tragédiája okozta megrázkódtatás, majd két év múlva Béldi Pál bukott mozgalmának reá vetülő árnyéka. Fiát bebörtönözték, őt belső száműzetésbe küldték.

Már csak ártatlanságának védelmében mozdul meg a tolla, kérvényekkel ostromolja a fejedelmet. „Ez világi boldogtalanságnak igazán ritka példája vagyok, azt se tudjam, mit vétettem, azonban ilyen gyalázatosan veszedelmezzek" – jellemzi helyzetét, a nagy hatalmú Teleki Mihály közbenjárását kérvén.

De veleszületett politikusi-történetírói hajlama és ambíciói e gyötrelmes időszakban sem hagyták nyugodni, országa sorsán töprengett jobbító szándékkal még ekkor is. Amint meghallotta a Béldi-felkelés hírét, a nagyobb rossz megelőzése érdekében súlyos betegen azonnal az udvarba akarta vitetni magát, hogy hosszú pályafutása során felgyűlt tapasztalatát, diplomáciai képességeit fejedelme és országa szolgálatába állítsa.

Ugyanezt a – művéből megismert – rendkívüli felelősségtudatú, hazája sötét jövőjén aggódó és arról prófétáló, nagybeteg, ám töretlen szellemű embert örökíti az utókorra 1675-ben kelt soraival Haller János: „Fogarasból eljüvén, jöttem Keresdre szegény nyavalyás Betlen János uram látogatására. Ott látom, hogy valóban fájdalmas testben lakik az lélek, ha eddig el nem búcsúzott tőle. Mindazáltal bizonyos, hogy elméjében egészen vagyon minden fogyatkozás nélkül, és az mint lehetett az fájdolmoktól, örömest beszéllett szegény velem, kinek, megvallom, féltem beszéditöl, mert hazánkra s nemzetünkre valóban rosszakat jövendőlt, kiváltképpen magunk fejére csakhamar, kik még Isten kegyelméből éljük ez nyomorult világot; melynek egészen minden okát csak az magunk között való egyenetlenségnek mondja és hogy semmi tanácsunk nem lehet nekünk, melyen mindnyájan megegyezzünk, akármely jőt találna is fel nagyobb rész közülünk; de vagyon oly köztünk, az kinek csak az a mestersége, hogy elbonthasson minden jó végezést. Oly nagy búsulását láttam ilyen s több ehhez hasonló nyavalyánkon, hogy többet tött az sirásnál. Azon csudálkoztam pedig, hogy olyan suttonban fekvő ember és annyi nyavalyákban zabált, mely mélyen kitanulta s tudja az titkokat, melyeket nem hiszem senki elhinne ő felőle, hogy ő azokat tudná. Megvallom Kegyelmednek, hogy csaknem próféta gyanánt hallgattam...."

KIADÁS

BETHLEN János, *Erdély története 1629–1673*, ford. P. VÁSÁRHELYI Judit, utószó és jegyz. JANKOVICS József, Bp., 1993.

ÖNÉLETÍRÁS ÉS TÖRTÉNETI HITELESSÉG

Művészet és valóság viszonyának kérdése a Bethlen Miklós-levelezés tükrében

Amióta az önéletírás mint irodalmi műfaj létezik, azóta létezik a vele szemben fellépő kételkedés is: képes-e az író saját múltját, s abban önmagát objektíven szemlélni; nem alakítja-e tudatosan – vagy akár öntudatlanul – a történésekben játszott szerepét, nem akar-e önmaga apologetája lenni. A műfaj objektivitását tagadó André Maurois hat pontban foglalta össze fenntartásait: miattuk érzi „pontatlannak és hazugnak" az önéletrajzi elbeszélést: „a) az író sok mindent elfelejt, b) esztétikai okokból szándékosan elhagy bizonyos eseményeket, c) a kellemetlen emlékeket az agy önkéntelenül is kiveti, d) az író szemérmes (ha viszont nyíltan beszél, akkor exhibicionista), e) az emlékezet rendezi és racionalizálja az emlékeket, s végül f) az író kénytelen másokkal szembeni tapintatból elhallgatni bizonyos eseményeket."[1]

A Maurois-t idéző Szávai János további fejtegetéseiből kiviláglik, hogy a modern pszichológia elvetette a memória hiányosságaira vonatkozó kifogásokat.[2] Hogy mégis meg kell őriznünk kételyeinket az emlékezés mechanizmusának objektivitását illetően, arra Hankiss Ágnes dolgozata figyelmeztet, kutatásainak eredményét fontolóra kell vennie minden önéletrajzzal foglalkozó tanulmánynak. Hankiss szerint: „1. minden ember kialakít valamilyen elméletet saját élettörténetére, életútjára vonatkozóan: megpróbálja egységes magyarázóelv fonalára fűzni, *történeti* egységbe építeni sikereit és kudarcait, adottságait és választásait, erényeit és hibáit, sorsának kedvező és kedvezőtlen fordulatait. Más szóval minden ember megpróbálja levezetni saját »ontológiáját«. 2. Ez az elmélet, ez az »én-ontológia« az énkép alaprétege, mélyszerkezete; 3. levezetésében sajátos mechanizmusok érvényesülnek: közülük a leggyakoribb az, amikor az ember előtt saját élettörténete *mitologikus áthangolásban* jelenik meg. 4. Ennek a mitologikus áthangolásnak megvan a maga meghatározott *eszközszerepe* a pszichikum önszabályozó rendszerében: lehetővé teszi azt, hogy az ember beépítse múltját aktuális életstratégiájába."[3] Vagyis „Az ember aktuális életmintájának megfelelően újraírja élettörténetét, saját múltjának képét úgy alakítja át, hogy optimálisan beilleszkedjék aktuális életstratégiájába." Hasonló értelemben vall e kérdésről Illyés Gyula is egy kötetlen beszélgetésében: „...mihelyt valami

távolba kerül az időben, a mi hitvány agyunk olyan munkát végez vele, hogy egyszerre meghamisítja, elfogadhatóvá teszi, vagy – ördög tudja – valami művészi munkát is elkezd ott babrálni: emlékiratot ír, vagyis ábrázolja az emlékeket."[4]

A kutató megállapításait visszaigazolja tehát az alkotó, a gyakorló emlékiratíró alkotáslélektani vallomása.

A fenti premisszákból kiindulva létjogot nyernek az utókor kritikai fenntartásai Bethlen Miklós önéletírói módszerével szemben is. A vélemények általában nem kímélik Bethlent; legtöbbje – hivatásos történetíróké – elmarasztalja a kancellár önértékelését, s a kortársakról adott jellemképét.

Páris Sándor elfogadja a korszak történetére vonatkozó állításait, de figyelmeztet, hogy a kortárs államférfiakról kialakítandó ítéletünk meghozatalánál nem lehet egyedül Bethlen véleményére támaszkodni. Azok többségével ellenséges viszonyban állt, így bármennyire igyekezett is tárgyilagos maradni, az megoldhatatlan feladatot jelentett számára.[5]

Másik életrajzírója, Deák Farkas is elismeri, hogy Bethlen műve az erdélyi történetírás egyik elsőrangú kútfője, azonban hangsúlyozza: mégsem adózhatunk feltétlen hitellel minden állításának. Műve iránymű: az apa ír fiai számára, példa vagy tanulságképpen állítja be közés magánéleti szereplését. Így saját céljaihoz idomítja az eseményeket. Egyéb hibalehetőségre is utal Deák, nevezetesen arra, hogy Bethlen nem közvetlenül írta le a történéseket, s börtönben, vizsla tekintetek előtt nem is dolgozhatott szabadon, másrészt nem is rendelkezhetett mindig a történeti igazságnak megfelelő értesülésekkel.[6]

Lukinich Imre, a család monográfusa sem tagadja Bethlen már-már túlzó, tagadhatatlan realizmusú őszinteségét önmaga jellemzésében, de fontosnak tartja megjegyezni, hogy: „Mint minden önéletrajz, melyet írója pályafutása végére érve vagy életének valamely korszakos fordulójáról visszatekintve vet papírra, úgy Bethlen Miklós önéletrajza is iránymű, tudományos vagy legalábbis hitelesnek látszó adatokkal alátámasztott igazolása egy közéleti pálya törekvéseinek és eredményeinek, vagy magyarázata esetleges eredménytelenségeinek... Várakozásunkban azonban nem egyszer csalódunk; politikai elveinek és szereplésének egyoldalú értékelésével, ellenfeleinek szubjektív megítélésével nála is találkozunk [...] s hallgatással siklik el olyan részletek felett, melyekben tényező volt, mélyeket azonban utóbb különböző tekintetekből meg nem történteknek szeretett volna feltüntetni. Főleg kancellársága korát tárgyalja hézagosán, emiatt óvatosnak kell vele szemben lenni. [...] a politikus hiúsága lem őzte benne a történetíró tárgyilagosságát és igazságszeretetét."[7]

Trócsányi Zsolt többször is rámutat az *Önéletírás* hiányosságaira: „A valóság (mint annyiszor) ismét eltér Bethlen Miklós emlékeitől."

Évtizedeken át időszerű Tolnai Gábor jogos észrevétele: „Mióta a mű nyomtatásban is megjelent, történelmi forrásértékét nagyra értékeli

a tudomány. (Noha még senki sem vállalkozott arra, hogy tüzetes kritikai elemzés tárgyává tegye a történetiség pontos tényei és az önéletíró emlékezésének, stilizálásának szemszögéből.)"[9] Ugyanezt a „széleskörű történeti kutatást és alapos irodalomtörténeti elemzést" tartja nélkülözhetetlennek R. Várkonyi Ágnes is a reális Bethlen-portré elkészítéséhez. Noha maga ezzel nem kíván foglalkozni, csupán Bethlen politikai szerepét vizsgálva ekképpen összegzi véleményét: „A kancellár valódi alakját önéletírásának az események tanulságait évek távlatából latolgató sorai meglehetősen elhomályosítják. A korabeli adatok mélyebb elemzése azonban arra enged következtetni, hogy Bethlen csak annyiban különbözik társaitól, amennyiben műveltsége, szélesebb látóköre következtében a maga egyéni számításait sokkal leplezettebben igyekezett elérni."[10] Most, Bethlen elérhető leveleinek összegyűjtése után, azoknak és egyéb történeti forrásoknak az *Önéletírás*sal való szembesítése eredményeként alapot adhatunk az R. Várkonyi Ágnes és Tolnai Gábor hiányolta „tüzetes kritikai elemzés"-hez.

Annak elvégzése azonban azt igényli, hogy pontosan ismerjük a szerző eredeti szándékát, alkotói célkitűzését, hogy ne kérjünk rajta számon olyat, amit maga soha nem is óhajtott megvalósítani.

Lássuk, minek szánta ő az *Önéletírás*t!

Valójában, nem titkolt szándékkal, maga is irányművet akart írni! Családjának mint „egy apológiát, vagy testamentumot és instructiót", úgy hagyományozza: „Azért ez az írás légyen fegyver, pajzs helyén nálok, mellyel oltalmazzák magokat, nem engemet, és az emberek száját dugják bé véle, vagy ha azt végbe nem vihetik, legalább vigasztalják magokat véle és a hazug világot nevessék."[11] Főként családja házi használatára szánja, nem is akarja művét világ elé bocsátani, de ha „Isten dücsősége és a reformata evangelica ecclesia épületi előmozdíttatik" kiadása által, akkor jó tudós elme fordítsa latinra, hogy sokaknak szolgáljon okulására, „minthogy én is ezt nem annyira magamért, mint őérettek és a posteritásért írtam".[12]

Tanúztassuk tovább Bethlent: mit *nem* akart művelni?

Történetírást. Aminek tárgyilagos hangját, objektív szemléletmódját, precíz adatkezelését legtöbb olvasója számon kéri Bethlenen. Holott gyakran és hangsúlyozottan utal rá: nem történelmet ír. „Itt ha historicus volnék, sokat írhatnék, de nem én dolgom az most."[13]

„Sokat írhatnék erről a gyűlésről, ha históriát akarnék írni, de ez nem ide való."[14] „Mik következének utána – tudniillik a Teleki–Zrínyi Péterféle szerződés után –, históriában s az emberek emlékezetében vagyon, nem ideval ó."[15] „De ezek és ennek a hadakozásnak actái históriára valók, mégyek az én személyemhez tartozókra, csak rövideden."[16]

Tehát csak a személyes dolgai, tettei, a körülötte folyó események feljegyzésére vállalkozik. Később be kell látnia, hogy a totális önéletírás én-re redukált változata is megvalósíthatatlan: „Esztendőnként

mégyek ugyan, amennyire lehet, boldogtalan életem folyására, de mindent, és mikor mi esett rajtam, nem írok meg, nem is jut eszembe; nem is érdemel annalest egy ilyen hitvány privatus embernek az élete. Jegyzem azért csak meg maradékim tanúságára életembéli nevezetesb munkáim, igyekezetim, akadályim és szenvedéseimet ezután, és amennyire lehet, rövidítem, compendizálom."[17]

Tudatosan nem ölti magára a történetíró habitusát: „Nem elegyítettem e felső három részbe semmi publicumot, ha valamennyire engem illethetett, vagy az én kezem benne forgott is, szántszándékkal. Ezután is az olyanokat, mint históriára tartozókat én csak annyi részből illetek, amennyire az én életemet és azokba való elegyedésemnek ítíletit az embereknek nézhetik."[18]

Egyetlen kivétel az egész *Önéletírás*ban a Haller-féle diploma visszautasításának leírása. Itt az a szándék vezeti tollát, hogy történetíróként örökítse az utókorra az eseményeket: „Gondolván, hogy ennek igaz históriküsa, sőt talán tudója sincsen, szükségesnek ítíltem summáson leírni ennek a diploma megvetésének fundamentumát."[19] – Apja, Bethlen János, az erdélyi diplomácia egyik ügyintézője, vagy a dolgokat szemtanúként megfigyelő Szalárdi János kezdhetett ezzel az igénynyel Erdély történelmének megírásához.

S az igazsághoz való viszonya? Önmaga megítélése és művészi programja szerint a teljes igazság megörökítésére vállalkozik. A mélyen vallásos ember a legfőbb tanút, Istent, és földi helytartóját, a lelkiismeretet hívja állításai bizonyságául. E kontroll garantálja számára kijelentései valóságfedezetét, éppúgy, ahogy Rákóczinak az Örök Igazság![20] Isten legyen a bizonyság, hogy „tehetségem s erőtelenségemhez képest valóságos igazsággal írok az én életemről mindeneket, noha, úgy hiszem, némely dolgokat alig hihet el az olvasó, de te tudod, Isten, hogy hazugságot nem írtam" – indítja *Önéletírás*át.

Semmi nem tántorítja el célkitűzésétől: „Én pedig amit írok, tudja az Isten, igazán írom; ha mások megbántatnak is véle, arról nem tehetek, ezt pedig én nem a világnak írom, hanem csak az enyimeknek, hadd tudják azok aránt is a valóságot; és ha mit attól távozót, vagy avval ellenkezőt hallanak, tudják megigazítani vagy cáfolni, és magokat igazgatni."[22]

„...Isten tudja, hogy én ide hazugságot nem írok."[23]

Utaltam előbb arra, hogy már csak technikai okok miatt sem kerülhetett életének minden ténye az *Önéletírás*ba. De számos más, Bethlenen kívül álló ok is megálljt parancsolhatott tollának. Azzal is számolnunk kell – aminthogy fenti kijelentése ellenére ő is számolt –, hogy egy-egy adata kompromittáló lehetett a kortársakra vagy rokonságukra, leszármazottaikra nézve. Efféle meggondolás néha Bethlen kezét is megkötötte. A politikai vagy a morális tapintatosság lehetett oka, hogy mintegy önmagát cenzúrázva ilyen kitételekre kényszerült: „Ez egyszer

ide nem írható, rossz és rút alkalmatossággal és okokból a fejedelemmel megfogatá Fleischer Andrást, szebeni királybírót, tanácsurat és küldeté Dévára a tanácsurak híre nélkül" – tudniillik Székely László.[24]

A tudatos írói anyagkezelés, a tömörítő-szelektáló törekvés munkálhat az olyan kijelentés mögött, mint például a második házasságának siettetését kiváltó okok előszámlálása: „Sok más nagy titkos oka is volt már ekkor a sietésnek, melyet csak az öcsém s én tudtunk, és kitennem nem szükséges, noha tisztességes."[25]

De más okok is közrejátszhatnak az *Önéletírás* anyagának ilyetén alakulásában. Bethlen maga is küszködik a barokk egyik alapvető kategóriájával, az elhitetés feladatával és programjával. Tudja, hogy amit ír, már-már a realitás végső határát súrolja: „Szász János élete, munkái, halála, ritka és rendkívülvalóságával históriát kívánna a posteritás tanúságára; azt én másra bízom; mert ha írnom is lehetne, nem hihetné könnyen az olvasó, hogy olyan halálos ellenségem volt, hogy igazat írok róla; hagyom azért annak derekát a kéznél lévő írásira, processusa, sententiája és executiójára, melyet Erdély és közelébb Szeben tud."[26]

S azt is fontolóra kell vennünk e kérdés megítélésekor, amit Zrínyi jellemzésekor mond önmagáról, képességeiről: „Magáról hogy írjak, nincsen erőm s üdőm reá..."[27]

Ugyancsak a tudatos elhallgatás motivációját kell felismernünk abban, hogy nem taglalja élete egyik nagyon fontos időszakának, az 1664–1665-ös velencei utazásának politikai-diplomáciai vonatkozásait. Csak találgathatjuk, mi az oka e titkolózásának – esetleges újabb francia kapcsolatairól akarta elterelni a figyelmet?[28] –, hiszen rabtartói, az udvar előtt ismeretes volt a Wesselényi-összeesküvésben való részvétele, s az üldözött prédikátorokhoz intézett nyílt – és kinyomtatott! – episztolájában félreérthetetlenül utal e velencei Habsburg-ellenes diplomáciai küldetésére: „mind Velencében, mind Bécsben különféle fejedelmek követeivel és azok között a francia udvaréival is ismeretségben valék."[29]

Máskor a tömörítés igénye ébreszti fel az utókorban az elhallgatás, titkolózás gyanúját, holott legtöbb esetben nincs többről szó, mint például az Apor Istvánnal esett veszekedésnél. Ennek jegyzőkönyve több oldalnyira rúg, mégis csupán egyetlen szóba sűrítve – „hazudtatás" – kerül elénk *Önéletírása* lapjain.[30] Nyugodtan élhet e módszerrel Bethlen, hiszen a család – a primer olvasó – előtt ismert volt a hosszadalmas történet, ráadásul a dokumentum is a rendelkezésükre állt a levéltárban. (Gyakran oda is utasítja olvasóját!) Vagyis, ami a kései olvasó, az utókor számára szándékolt homálynak tűnik, azt a szűkszavú utalást a kortárs vagy a közeli utókor – a beavatottak – még könnyedén, a maga sokszínűségében és teljességében felfejthette. Akár a *Sudores et Cruces*... ismeretében.

Valószínűleg a „totális önéletírás" megvalósíthatatlanságát s nem egyéb okokat kell keresnünk amögött, hogy a levelezése alapján néhány

nagy jelentőségűnek ítélhető életrajzi tény nem került be *Önéletírásába*. (Például Váradi Ferenc tatár rabságból történt kiváltása, majd pereskedésük; tordai házának 1672-es felveretése és az ebből fakadó jogi vitái a tordai polgárokkal, a Bánffy Dénessel való összeszólalkozása stb.)

A Bethlen-levélanyag, illetve a gyűjtése során előkerült egyéb kortársi dokumentumok feldolgozása nagymértékben hozzásegít az *Önéletírás* állításainak szélesebb horizontú ellenőrzéséhez, igazságtartalmának kontrolljához. Különös gondossággal vegyük vizsgálat alá a kor fontosabb politikai eseményeiről, azokban betöltött szerepéről, illetve a jelentősebb kortársakról – az utókor által megkérdőjelezett – mondottakat.

Gyenge alapokon nyugvó, vagy éppen légből kapott érvelésnek tűnhet például az a magyarázata Bethlennek, hogy azért romlott meg Vitnyédyvel – s egyben a Wesselényi-összeesküvés magyarországi vezetőivel – a viszonya, mert nem értvén velük egyet, azokat „bolond aggoknak" nevezte. (Erre egyébként azért is fontosnak tartom felhívni a figyelmet, mert általa igazolva látom azt, hogy valóban koholt hamisítvány volt a protestáns prédikátorok perében oly nagy szerepet játszó, Bethlenhez írott Vitnyédy-levél!) Állítása igazolására Bethlen az üldözött prédikátorokhoz intézett episztolájában közöl is egy ingerült hangú Vitnyédi-levelet, mely már erre a megromlott viszonyukra utal. Felmerülhetett a gyanú, hogy esetleg Bethlen is az ellenfél fegyverét alkalmazva akart visszavágni: önmaga is koholt egy Vitnyédy-levelet, azt sugalmazván, hogy viszonyuk az adott időpontra annyira megromlott, hogy Vitnyédy egyszerűen nem írhatott neki olyan bizalmas hangú levelet, amelyet corpus delictiként használhattak fel a papok elleni eljáráshoz. Fennmaradt azonban egy autográf levele a pozsonyi ügyvédnek, amelynek haragos indulata, számos kitétele visszaigazolja Bethlen állítását elhidegülésükről.[31] (Más kérdés, hogy Bethlen minden bizonnyal eltérő külpolitikai koncepciója miatt szorult az összeesküvés perifériájára. Lásd a 114. számú levelet és jegyzetét.)

Erősen megoszlanak a vélemények Bethlennek a Bánffy Dénes kivégeztetésében betöltött szerepéről, illetve annak *Önéletírás*-beli megörökítéséről. Bethlen Miklós – bár elismeri, s bánja aktív részvételét – úgy állítja be önmagát, mint aki végrehajtó volt csupán és nem kezdeményező, s Telekire és körére hárítja át a közvetlen felelősséget. Ebben Deák Farkas a történések meghamisítását véli felfedezni, a kor történetének egyik legkiválóbb szakértője, Teleki monográfusa, Trócsányi Zsolt pedig a Bethlen János–Béldi Pál vonalat marasztalja el a politikai gyilkosság vétkében, s szintén úgy ítéli meg és értékeli a helyzetet, hogy Bethlen e kérdésben dezinformál. (Részleteiben lásd a kérdést a 148. számú levél jegyzeteiben.) Sajnos, a dokumentumok a Bánffy-ellenes liga ügyében kevés információval szolgálnak, a fennmaradt kisszámú adat alapján azonban úgy látom, hogy Bethlen Miklós – noha,

mint írja, tevékenyen részt vett a tragédia előidézésében és siettetésében – valóban a végrehajtó tisztét töltötte be csupán, s a tervet mások kovácsolták.

Levelezése tanúságai alapján reálisnak tarthatjuk az *Önéletírás* sorait a Béldi-üggyel kapcsolatos állásfoglalásáról is. Memoárjában nem rejti véka alá a véleményét: tulajdonképpen szimpatizált Béldiékkel, az aktív részvételből azonban ezúttal kivonta magát. Ha tudott is terveikről, nem helyeselte a kivitelezés formáit. A polgárháború és a török beavatkozás elkerülése végett a tárgyalásos megoldást javasolta.

Ha Bethlen több mint hétszáz, rendelkezésünkre álló levelét szembesítjük *Önéletírásával*, számos apró mozzanatot, azonos motívumot találunk, amelyek pontos egyezése mikrorealizmusának hitelességét, rendkívüli memóriájának részleteket is alaposan rögzítő precizitását, s nem utolsósorban elfogultságtól gyakran mentes őszinteségét fémjelzi számunkra.

Amint esett már szó róla, az utókor a kortársak jellemzésében, ellenfeleinek szubjektív megítélésében, alakjuk, szándékaik és tetteik tudatos deformálásában, sötétre festésében fedezi fel a legtöbb kivetnivalót Bethlen Miklós ábrázolási módszerét illetően.

Úgy tűnik azonban, e kifogások megtételekor csupán feltételezéseiket közölték ténymegállapításként. Ismét csak azt kell mondanunk, hogy az egykorú misszilisek, jegyzőkönyvek, naplók és egyéb források tükrében a Bethlen kortárs-portréira vonatkozó fenntartások nem igazolódnak vissza! Természetesen lehetnek kisebb-nagyobb eltérések, de az a mód, ahogy Bethlen látta és láttatta őket, nem torzított: figurái jellemét alapvető, fő vonásaiban tudta megragadni. Az *Önéletírásban* ellenük felemlített vádak legképtelenebbjei is tényként jelennek meg leveleiben. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a levelek alapján csak a tény megtörténte igazolható, a körülmények előadása és kommentárja már újabb szubjektív mozzanatokat – interpretáció! – tartalmaz, melyek ellenőrzése ily módon lehetetlen, vagy csak ritkán végezhető el.

Lássunk ezután néhány portrét abból a galériából, amelyben kora politikai figuráinak alakmását helyezte el Bethlen Miklós.

A tétova, késedelmeskedő, vezetésre alkalmatlan Béldi Pált levelében és *Önéletírásában* is „cunctator"-nak titulálja, rálelvén egyetlen szóban Béldi összes kudarcának, politikai bukásának okára.

A mohó, kapzsi birtokszerző Apor Istvánt – kinek egyéb morális értékeit, jó tulajdonságait többször is elismeri – olyan apró, látszólag rejtett mozzanattal sem rágalmazza, hanem jellemzi, mint a Jabróczkyné Kapi Erzsébettel szemben tanúsított magatartása. Apor azáltal próbálta saját vicéi birtokáról kiűzni a szerencsétlen asszonyt, hogy még az ételt is elfogván tőle, koplaltatni kezdte őt és szolgáit. Ez a késői olvasó által már alig ellenőrizhető, mintegy odavetett megjegyzés joggal tűnhet írói fogásnak, Aport rágalmazó, hitelrontó túlzásnak. Ám egy fennmaradt

Bethlen-levél idevonatkozó sorai szerint a kancellár valóban intette a kincstartót, hogy a törvényes úton járjon; nem koplaltatnia, hanem gyámolítania kellene Jabróczkynét.[32]

Rabutin tábornok erőszakos, fékevesztett természetének ábrázolására többször is sort kerít önéletírása lapjain Bethlen. Egyik élénk lendületű jellemzése szerint: „Ha lehetett volna a papiroson és szavával, mennykövet, pestist, basiliscust hányt volna. Egyszer azt izené: a pátensben írjuk meg, hogy az anyák hasából is kihasogattatja a gyermekeket etc. Juta eszembe Hab. 1:13. Így moderálám vagy molliálám: a terheseknek sem lészen kedvezés, etc."[33] – E Háromszékhez intézett 1704. január 29-i pátens szövege valóban megőrizte a „terhes asszonyokat is személyválogatás nélkül levágatja" fenyegetést.[34]

S az olyan, anekdotikus színezetű, kevésbé fontos, de mégis rendkívül jellemző erejű betét, mint a tehetetlen dühében Toroczkai István szőlőjét kivágatni akaró Rabutin epizódja is hitelesíthető más forrásból.[35]

A Rabutin–Bethlen-viszony ellentmondásairól élénk képet ad az *Önéletírás* lapjain a rab kancellár. E viszony meghatározó okai között ugyanazokat sorolja fel, amelyeket egyszer korábban már összefoglalt a *Succinta et vera relatio disgratiae Comitis Nicolai de Bethlen apud excellentissimum Generalem Comitem Rabutin* című feljegyzésében.[36] Ugyanakkor a „Mind te dolgod ez, te a többit az orránál fogva hordozod; mind bolondoknak, csutaknak, tőkének tartod"[37] vádakat szinte szó szerinti egyezéssel elősorolja a *Sudores et Cruces*...-ben is: „Vous tenez touts les autres pour sots et fats, te mindenkit kőfejűnek és tuskónak tartasz, te vagy minden mindenben."

A gubernátor Bánffy György – a legnagyobb hatalmú vetélytárs és ellenfél – képe egyértelműen negatívra kerekedett Bethlen tolla nyomán. A történetírás egyetért azzal a megállapításával, hogy – számos emberi gyengéje, képzetlensége és szűk látóköre miatt – alkalmatlan volt feladata betöltésére, felelősségteljes ellátására.[38] Róla is feljegyez Bethlen olyan apró, emberi momentumokat, amelyek utólag, a levelek utalásai alapján, megerősíthetőek. Nagy méltatlankodással említi például önéletírásában, hogy Bánffy és Apor magára hagyta őt bécsi követségükről hazatérőben, s ez a tiszteletlen, megalázó kiközösítés mély nyomot hagyott lelkében. Erre mutat útközben írt levele is.[39] Bizonyára kereskedői etikáját sértette az a dohos, féregette, homokos gabona, amit kétszer is említ memoárja lapjain. Nehezen szánja rá magát, de végül is megvallja, a Scherffenberg által 1686-ban oly indulatosan kifogásolt minőségű gabona Bánffy Györgyé volt.[40]

S az 1686-os tárgyalásoknál tartva, megjegyzésre érdemes, milyen híven reprodukálja negyed század múltán is Kintzing császári biztos – ugyancsak anekdotába illő – szavait: „Hogy az egész inquisitiót eludálja, egyszer egy fatens orosztól vagy oláhtól azt kérdezte: Micsoda ember lehet az a Jézus Krisztus? Felelé amaz: Ő nem tudja. Mástól

meg, kinyitván az ablakot, azt kérdi: Ezeket a hegyeket ki csinálta? Felel emez: Ő nem tudja. Nékem fordul s mond: Istorumne fassio debet recipi contra tot comitum, baronum, nobilium, et cavallierorum fidem, qui istos mendacii et perjurii convicent juramento. Isti homines tantum loquela et facie differunt a brutis..."[41] Az egyidejűleg készült levelében pedig ez állt: „...ökis a Generalistol foghva a legh alább valo szoldatigh e contra megh eskesznek minnyajann, es arrol protestalnak mind itt elöttem es a Commissarius előtt, mind penigh Szathmart Karafa Csaki és Szent Ivanyi Uramek elött, hogy eök Groffi Vri etc fegyver viselö az Istent es az hitet ismerö es betsülni tudo Nemes Nemzetek es rendek lévénn, soha az eö betsülleteket es Életeket illyen bolond, az Istent es az hütöt betsülletet nem tudo hitván emberek hüti alá nem botsáttyák mint ezek az Olahok es Oroszok, méghis ugy mond ha magyarok es szines köntösü Nemes emberek, tudos emberek volnának, de azt mondgiak Domine isti Deum tantum fama audierunt, nihile a jumentis differunt, tantum facie & loquela."[42]

Még egy adalék tanúskodik az *Önéletírás* mélyrétegeinek megbízhatóságáról az 1686-os tárgyalások idejéből: Nagy Pál nemtörődöm vállvonogatása országos ügyek hallatán. Kiemelkedő bizonysága az eset megörökítése annak, hogy Bethlen emlékezői-írói módszere évtizedek múltán is képes valósághűen megjeleníteni, újrateremteni látszólag mellékes, ugyanakkor azonban jelentőségteljes, árulkodó szavakat, mondatokat, gesztusokat. Scherffenberg például azért panaszkodott, mert felajánlotta Nagy Pálnak a védőőrizetet, de az „magyar módra vállatvonva válaszolt".[43] Ezt az apró, ám jellegzetes mozzanatot egyik levele is megőrizte: „A nép éhel halását el futását etc hogy urgealtuk, azt mondta. Vos estis in Causa, qui prohibuistis ne Salaguardas petant, es azt mondgia, hogy ezt Nagy Pál Vrammal beszélvénn arrol a Salaguardok állapottjárol es maga házárol, vállal vonittásábol, es paraszt emberek szavaibol tanulta ki..."[44]

*Önéletírásá*ban is rendkívül bonyolult – az aktuális külpolitikai orientáció függvényében –, változó, többértelmű Bethlen Teleki Mihályhoz fűződő viszonya, Teleki-értékelése. Ugyanúgy, mint Apor esetében, elismeréssel szól Teleki számos pozitív tulajdonságáról: „noha mint ember sok fogyatkozásokkal volt, de bizony sok szép virtusok, Isten házához való buzgóság, liberalitas, magnifica generositas, elme és indefessa activitas, candor voltak benne."[45] A memoárból felsejlő összkép mégis elmarasztaló, negatív. Jól követhető kapcsolatuk változékonysága, hullámzása – a levelek, a közvetlen személyes érintkezés nagyobb tapintatot kívánó dokumentumai ezt nem tükrözik olyan plasztikusan, mint önéletírása. Ez utóbbiban gyakran fakad ki indulatosan Teleki ellen, neki tulajdonítván – történelmietlenül és helytelenül – szinte minden kül- és belpolitikai, hadi fiaskó okát a fejedelmi érában. Saját balsorsának előidézőjét is többször véli a kővári kapi-

tányban felfedezni. (Nem vonakodik viszont készséggel bevallani azt sem, ha Teleki jóindulatú közbeavatkozásának köszönhet valamit – mint például fogarasi börtönéből történt kiszabadítását.) Hogy jó vagy rossz viszonyuk valóban olyan tényezőkön múlott, amint azt Bethlen jelzi például a szebeni szállásáról való kiűzetését leírván, azt levelezésük ismeretében valós tényként kell kezelnünk. Bethlen Miklós – ahogy felesége Telekinéhez írott leveléből tudjuk – valóban belebetegedett a megalázó, jogtalan – vagy annak tartott! – eljárásba.[46] Tulajdonképpen lényegtelen, hogy Bethlen túlérzékenységéről vagy a hatalmaskodó Teleki túlkapásáról van-e szó, az esetet megtörténtnek kell tekintenünk, s bizonyára nem volt ez másként az egyéb, említett alkalmakkor sem. Számos, kisebb horderejű levélbéli adat támasztja alá az önéletírásban Telekiről mondottakat; valóban létezett, s ma is megtalálható az önéletírásban megemlített 1666-os ligájuk, kettejük szövetség-levele.[47] Szinte szó szerinti pontossággal idézi Teleki harminc évvel korábbi levelének ama bibliai eredetű passzusát, mely szerint „ellene tanácsot tartottak, végezést végeztek".[48]

Teleki Mihály kiadott levelezése is szolgáltat fontos adalékot a hitelesség kérdéséhez: ténylegesen létezett Székely Lászlónak olyan levele, amelyben a Canis páter, canis filius jelszóval szorgalmazta Bethlen János után Miklós háttérbe szorítását is.

Sorolhatnánk még az *Önéletírás* és a levelek egymás hitelességét erősítő helyeinek számát a sellyei kapitánytól, akinek Dévénynél bokában ellőtték a lábát,[50] a szerelmi levelezést folytató berethalmi szász püspöknéig, aki miatt Szász Jánosék orvul kivégeztették Kolozsvári Dávidot.[51] Idézhetjük első felesége, Kun Ilona haláltusáját és az azt visszhangzó utalást.[52] Vagy azt a sajnálatos tévedést, melynek következtében a levéltitok szigorú szabályát szegte meg, „kgd Postája az en Tisztartom és magam bolondságom miatt", s Bethlen Farkast tette örök ellenségévé.[53]

Bizonyára talál még a figyelmes olvasó is ilyen egyezéseket, a kialakult képen azonban a mennyiségi növekedés lényegében nem változtat, legfeljebb a jelzett tendenciát erősíti meg.

A művészet és valóság viszonyát Bethlen leveleinek és *Önéletírásának* egybevetésével vizsgáló módszer hozadékául végkövetkeztetésként megállapítható, hogy *Önéletírásában* – az ellenőrizhető adatoknál – Bethlen nem deformálja programszerűen az eseményeket és a tényeket. A levelekből és egyéb kortársi dokumentumokból visszaigazolhatók az *Önéletírásban* megjelenített életrajzi vonatkozások, gyakran ugyanazokkal a szavakkal, fordulatokkal él memoárjában, mint a történésekkel egyidejűleg tette. Ebben nagy segítségére szolgál megbízható emlékezőtehetsége.

A részletek megfigyelésére, kidolgozására irányuló figyelme, mikrorealizmusának pontossága arra enged következtetni, hogy jelentősebb

horderejű dolgokban is a valósághoz közeliek állításai. Levelei, ha a tényeket nem is minden alkalommal, az egyes tettek pszichológiai mozgató rugóit talán sohasem, de az igazságra törekvő önéletírói módszert, annak lehetséges megvalósítását igazolni látszanak. S ami talán a legfontosabb: a levelek ugyanannak a hazája sorsáért felelősen aggódó, európai horizontú látókörrel és elemzőkészséggel megáldott, rendkívül tevékeny politikusnak a portréját állítják elénk, akit az *Önéletírásból* megismerhettünk, s aki szükség esetén rendi korlátáit is szétzúzva emelkedett ki kicsinyes távlatú, önös érdekeire összpontosító közvetlen környezetéből.

Így elmondhatjuk, hogy az *Önéletírás* mint irodalmi alkotás, saját törvényszerűségei alapján mérve, az írói módszere, betöltött funkciója tekintetében művészileg igaz rekvizítuma egy bizonyos álláspontnak, helyzetnek még akkor is – sőt azzal együtt is –, hogy egyes eseményeket, szituációkat nem, vagy nem mindig az objektív valóságnak megfelelően ad elő, az ismeretek hiánya miatt öntudatlanul, vagy az elhitetés szándékával tudatosan módosítva a megélt valóságot.

Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül továbbra sem azokat a – bevezetőben felsorolt – objektív és szubjektív tényezőket, amelyek ezt az írói törekvést gátolják.

Azt sem téveszthetjük szem elől, hogy valamely történeti jelenség az objektív valóság megközelítésének igényével csakis a rá vonatkozó összes feltárható dokumentum alapján rekonstruálható. Vagyis a történetírás egyéb forrásait, kontrollanyagait és módszereit is fel kell használni, hogy az önéletírásokban realizálódó művészet és valóság, illetve a szubjektív anyagkezelés és a történeti hitelesség viszonyát megállapíthassuk. A misszilisek és az önéletírások anyagának egybevetése csupán egyetlen, korántsem teljes érvényű módszer, melyet a többivel együtt, komplex módon kell alkalmazni.

Jelen esetben, a célkitűzésből és az anyagból következőleg – néhány kivételes esettől eltekintve – csak e kontroll-lehetőség kritikai és bizonyító erejével kívántunk élni. E kísérlet eredménye arra ösztönöz, hogy az önéletírás műfajával és mindenkori szerzőjével szemben a korábban megfogalmazott fenntartásainkat a történeti hitelesség és teljes objektivitás kérdésében továbbra is jogosultnak érezzük. Bethlen Miklós esetében azonban a levelek és más dokumentumok tanúsága azt sugallja, hogy a kétségek együttese sem elég arra, hogy a művészi igazság fölé rendeljük a történelmi igazságot. Ezt a véleményt mi sem támasztja alá jobban, mint az, hogy a levelekből – az egyidejűség dokumentumaiból – sem áll elő új Bethlen Miklós- vagy Erdély-kép, legfeljebb árnyaltabb, teljesebb, részleteiben kidolgozottabb, mint az *Önéletírásban*.

JEGYZETEK

1 André MAUROIS, *Aspects de la biographie* című műve alapján idézi Szávai János, *Az önéletírás*, Bp., 1978, 70.
2 *Uo.*, 71.
3 HANKISS Ágnes, *„Én-ontológiák" – Az élettörténet mitologikus áthangolása*, Mozgó Világ, 1976, 1, 38.
4 *Kőasztalnál Tihanyban*, Televíziós beszélgetés ILLYÉS Gyulával, Tiszatáj, 1976, 2, 14.
5 PÁRIS Sándor, *Gróf Bethlen Miklós élete*, Kolozsvár, 1907, 63–64.
6 DEÁK Farkas, *Gróf Bethlen Miklós életrajza*, Pozsony, 1885, 6.
7 LUKINICH Imre, *A Bethleni gróf Bethlen család története*, Bp., é. n., 452–453.
8 TRÓCSÁNYI Zsolt, *Teleki Mihály – Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig*, Bp., 1972, 293.
9 TOLNAI Gábor előszava BETHLEN Miklós *Önéletírásá*hoz, sajtó alá rend. V. WINDISCH Éva, Bp., 1955, 12.
10 VÁRKONYI Ágnes, *A Rákóczi-szabadságharc kibontakozása Erdélyben (1703–1704. júl.)*, Századok, 1954, 20.
11 BETHLEN Miklós *Önéletírása*, I, 34.
12 *Uo.*
13 Uo., I, 173.
14 *Uo.*, I, 230.
15 *Uo.*, I, 259.
16 *Uo.*, I, 319.
17 *Uo.*, I, 235.
18 *Uo.*, I, 241.
19 *Uo.*, I, 356.
20 II. RÁKÓCZI Ferenc *fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig*, a szöveget gond. KOVÁCS Ilona, a tanulmányt és a jegyzeteket írta KÖPECZI Béla, Bp., 1978, 295.
21 BETHLEN Miklós *Önéletírása*, I, 31.
22 *Uo.*, I, 241.
23 *Uo.*, I, 116.
24 *Uo.*, I, 242.
25 *Uo.*, I, 338.
26 *Uo.*, II, 117.
27 *Uo.*, I, 205.
28 E lehetőséget újra felveti Köpeczi Béla a *Bethlen Miklós francia emlékiratai* című tanulmányában, in Dominique RÉVÉREND, *Bethlen Miklós emlékiratai*, ford. TOLDY István, utószó, jegyz. KÖPECZI Béla, Bp., 1984, 239.
29 Az epistolát lásd BETHLEN Miklós *Levelei*, összegyűjt, sajtó alá rend., bev. tan. és tárgyi jegyzetek JANKOVICS József, Bp., 1987 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 6/1–2) függelékében, II, 1163.
30 BETHLEN Miklós *Önéletírása*, II, 143.
31 „Ha megh gondolom, minemö emlekezettel uolt kegd, mind magam, mind penigh az Murany alatt együt leuö fö emberek felöl, miuel mindniaiunknak bolond newönk vala kegdnel, es nekem minemö valasz adasaval kerkedet, Rosembergrül kegnek tartozo igaz szeretetbül irt leuelemre, az mellyet en, sem mas leuelet ennel többet, el valasunk utan nem lattam, ha ugy hihetnem

az kgd leueleben lewö io szavait az mint irta megh nevetne kegd, es megh együgyüsegemert nagyobb bolondnak mondhatna [...] Az elöbby leueleidben Apad titulusom uolt, most barátod nevem vagyon, az után tálán czatlos nevem lenne, nekem fiam bizony az soha nem leszen..." (Az egész levelet lásd a BETHLEN Miklós *Levelei* függelékében, II, 1166. Lelőhelye: OL P 659, 53. cs. 1109.)

32 BETHLEN Miklós *Önéletírása*, II, 75; BETHLEN Miklós *Levelei*, 409. számú levél.

33 BETHLEN Miklós *Önéletírása*, II, 138.

34 *Uo.*, II, 321.

35 *Uo.*, II, 139.

36 BETHLEN Miklós *Levelei*, 418. számú levél jegyzete.

37 BETHLEN Miklós *Önéletírása*, II, 30; BETHLEN Miklós *Levelei*, függelék, II, 1232.

38 Kártyázásairól, ivászatairól bőségesen találunk adalékokat veje, Wesselényi István naplójában. Mikrofilmje az MTA Történettudományi Intézetében, azóta kiadva WESSELÉNYI István, *Sanyarú világ, Napló 1703–1708*, I–II. köt., közzéteszi MAGYARI András, Bukarest, 1983–1985. Lásd még MAKKAI László, *Erdély története*, Bp., 1944, 418.

39 BETHLEN Miklós Önéletírása, II, 33; BETHLEN Miklós *Levelei*, 417. számú levél.

40 Vö. BETHLEN Miklós *Önéletírása*, I, 351, 387; BETHLEN Miklós *Levelei*, 242. számú levél.

41 BETHLEN Miklós *Önéletírása*, I, 342.

42 BETHLEN Miklós *Levelei*, 230. számú levél.

43 BETHLEN Miklós *Önéletírása*, I, 351.

44 BETHLEN Miklós *Levelei*, 242. számú levél.

45 BETHLEN Miklós *Önéletírása*, I, 400.

46 Vö. BETHLEN Miklós *Önéletírása*, I, 364; BETHLEN Miklós *Levelei*, 244. számú levél jegyzetével.

47 *Uo.*, 166. számú levél jegyzete.

48 BETHLEN Miklós *Önéletírása*, I, 276; BETHLEN Miklós *Levelei*, 162. számú levél.

49 Vö. BETHLEN Miklós *Önéletírása*, I, 271; BETHLEN Miklós *Levelei*, 161. számú levél jegyzetével.

50 BETHLEN Miklós *Önéletírása*, I, 217; BETHLEN Miklós *Levelei*, 21. számú levél.

51 BETHLEN Miklós *Önéletírása*, II, 121; BETHLEN Miklós *Levelei*, 366. számú levél.

52 BETHLEN Miklós *Önéletírása*, I, 333; BETHLEN Miklós *Levelei*, 598. számú levél.

53 BETHLEN Miklós *Önéletírása*, I, 305; BETHLEN Miklós *Levelei*, 211

BETHLEN MIKLÓS LEVELEINEK FORMAI, MŰFAJI ÉS STILISZTIKAI JELLEMZŐI

A „szép levél"

Bethlen Miklós leveleinek formai és külsődleges esztétikai komponensei nagy mértékben nyújthatnak „rész-válaszokat, kiegészítő szempontokat" a „levelek tartalmát és írójuk személyiségét illetően".[1] Egyben tükrözik a korízlés állásfoglalását is a „szép levél" formai összetevőiről.

Bethlen egyik legfőbb alapkövetelménynek tartotta a jól olvasható, könnyen appercipiálható írásképet. Teleki Mihályt többször feddi nehezen olvasható – s így hiányosan érthető – írása miatt, maga pedig gyakran mentegetőzik, ha köszvényes keze vagy egyéb akadályok miatt az íráskép kevésbé esztétikusra sikerül: „Követem a roszsz irásról Vram kgdt bizony tsak imigy amúgy vagiok kivált a miatt a Tsonka purgatio miatt." (1690. máj. 20.) S valóban, hacsak nem fogalmazványt ír, különös gonddal, jól kiírt betűkkel, a szerkezeti felépítést, gondolatváltást rugalmasan követő formai tagolással – bekezdések, a megszólítás, dátum és az aláírás helye – rendkívül következetesen valósítja meg, s teszi állandóvá egész élete folyamán levél-ideálját. E levél-ideálban az írásképen mellett a papír mérete is fontos szerephez jutott.[2] Levelezésében többször is hangot ad e formai kívánalomnak, s elnézést kér a címzettől a papír szerinte tiszteletlenül kicsiny mérete és – esetenként – alakja miatt: „Hosszas és paraszt forma Írásomról kgdt követem, de azt tudom egészsz Arcusra kezdtem, de hát fél volt..." (Telekinek, 1670. szept. 1.) „Legh először az papiross kitsinséghéről követem kgdt, eztis Komám Jenei Uramtól kérettem." (Kun Lázárnak, 1671. nov. 17.) S bizonyára nem illett a címzettet hosszú levél olvasásával megterhelni; összhangban a klasszikus retorikai szabályokkal, s Bethlen szerint a hosszú levelet olvasni nem szerető magyar főurak szokásával, gyakran kéri az olvasó elnézését hosszas írása miatt.

Bethlen Miklós tudatában volt a forma funkciójának, s adott esetben önmagán túlmutató jelentőségének. A szépet értékelte: „Jaj, mennyi bálványt imádtam teljes életemben, sokszor nem tudván, mennyit bálványoztam, a méltóságok, azoknak egy *szép levelek*, egy szép szavok, ez vagy amaz jószág, magamnak egy rossz, *haszontalan munkám, épületem, irásom, elmém* etc. mind bálványom volt."[3] Levelei is bizo-

nyítják, hogy nem túloz, a generális „nemelly nap *szép level* által meghis bekellett velem". (1690. júl. 18.)

Az itt kiemelt részek, az építészeti és az írásos alkotások együttes említése jelzi számunkra, hogy Bethlen a „szép"-en az immanens tartalmi vonatkozásokon – jó, hasznos, erkölcsös stb. – túl a formai, általánosságban a stiláris meghatározó jegyekre, elemekre is gondolt. A levél formáját, stílusát érzelmi-hangulati töltés hordozójának szánta, plusz információt rejtett bele, amint erről tanúskodik fogarasi börtönéből Telekihez írott, kiszabadulását sürgető levelei mellett Bethlen János egyik indulatos kitörése is. „Nem is látok sem Feleségemnek sem gyermekemnek jövendőbeli securitást *szines szókkal irt leveledben*, mind addigh valameddiglen nem kötelezed magadat ennek az lator czélodnak lehagyására, és az megh emlitet s Kutyfalván végben ment conclusumoknak örökös megh állására, mely dologra akkor is ighen kötelezted magadat; de végezésemnek mesterséges bontogatója voltal, s vagy ma is. Valamigh ez megh nem leszen, nekem *ne irkály, firkály*, mert olyanné tartom, mint ha bolond ember gyanánt jágyzanál tsak vellem; nem is kivánom látni *szines magad ajánló leveledet*, öregbitője és nem tsendesbitője vagy az illyen munkáiddal bántodásimnak."[4]

Bethlen leveleinek műfaji vizsgálatán túl néhány nyílt utalásából is szerezhetünk információt levelezési szokásaival, a technikai lebonyolítással kapcsolatban. Általában Rhédey Júliát és Bethlen Józsefet inti saját példájának követésére. A levelek elveszésének ellenőrzésére az alábbi módszert ajánlja: „En a te leveleidet minden holnaponként különn kis kötesbe kötöm Valamikor penig nektek irok, mindenkor a Calendariumba a nap számmal ellenbe fel irom Miért [nem] tseleketteted teis azt avval a rest Joseffel. A te leveled hatarais mihelyt érkezik mindjárt fel irom, mikor keőlt, s mikor vettem." (1713. szept. 2.)

„3. es 6. praesentis Kőlt leveleidet vettem. De azonn tsudalkozom, miért nem irod meg 8. 15. 22. 29. Februarÿ irt leveleimet vettede, hiszem őrökké azonn Kellene az írásodat Kezdeni. Rendesenn választ tenni, es osztann Uy dolgot úgy irni Kerlek s-intelek Kövesd ezt, ne vakoskoddgyam, bizony magadnak artaszsz velle" – oktatja fiát, Józsefet, mintegy a levél szerkezetét is felvázolván előtte. (1716. márc. 18.) Ugyancsak fia figyelmét hívja fel a levelek másolatának megőrzésére: „Megvert az Isten a postával: Az előtt a te leveled mind jól el jö vala, tsak az enyém vész vala, most már látom a tiéd is vész. Azért a Páros kőnyvedet (ha tartasz vedd elé, ha nem tartaszsz bolondság, hányszor megparancsoltam hogy tarts, a mint én tartok, és az ilylyen az citált locusnak az egyik oka) mondok vedd elö, és ha mit az alatt az egy néhány hét alatt írtál volt, ird meg ismét, hadd tuddgyam." (1716. szept. 9.)

Az egyik ilyen „páros" könyvének köszönhető, hogy az 1696–1697-es évből viszonylag sok Bethlen-levéllel rendelkezünk, melyek eredetije ma ismeretlen helyen lappang vagy nem is létezik.

Műfaji előzmények, normák. Szerkezet

Szinte megoldhatatlan feladat pontosan meghatározni a Bethlen Miklós-i levél mintáit, műfaji, retorikai genezisét. Tizenöt éves korára már kialakul leveleinek szerkezete, formula-készlete, s ez állandósul, alig változik a hátralévő fél évszázad alatt.

A kezdő lépéseket a retorikában Keresztúri Pál vezetése alatt tette meg a gyermek Bethlen. Tanára, aki a tételes retorikaoktatást kevésre becsülte, két-három árkus papíron foglalta össze tanítványai számára a fontosabb szabályokat, s alig hat hetet fordított besulykolásukra. „Általmenvén rajta, csak megmutatá: ilyen a chria, ez az epistola, ilyen az oratio, nosza csak ad praxim et exercitia; számtalan epistolát írtunk, azután chriát és oratiót is."[5]

Mint az idézet is mutatja, az episztolaírást a szónoklattan részeként tanulták, s főleg a gyakorlatra esett a hangsúly. Követendő példáknak kaphatták az antik episztolairodalom kiemelkedő darabjait, Cicerót, ifjabb Pliniust, Ovidiust, Horatiust. E munkák ismeretéről egyébként maga az *Önéletírás* tanúskodik, s nem mehetünk el a tény mellett, hogy Bethlen legelső könyvei közé éppen Cicero *Epistolae Familiarese* tartozott, mely a műfaj- és stílusgyakorlatokhoz nyújthatott követendő normát.[6]

Biztos adatok híján csupán interpolációval közelíthető meg az a tudásanyag, amit Bethlenék elsajátíthattak: a klasszikus hagyományokat vethette össze Keresztúri Erasmus és Lipsius, a két legnagyobb tekintély idevonatkozó nézeteivel. E tájékozódást azért sem mellőzhetjük, mert általa válik láthatóvá, milyen következetesen ragaszkodik leveleiben Bethlen a klasszikus retorika előírásaihoz. Hogy Keresztúri Pál tanítása durva körvonalakban mit is tartalmazott, arra következtetni engednek korabeli, kéziratban ránk maradt kompendiumok, s Lipsius 1656-ban – igaz, egy évvel Keresztúri halála után, de még Bethlen gyermekkorában – már Váradon is megjelent *Epistolica Institutió*ja.

E levélírási szabályzatok mindenekelőtt szót ejtettek a levél elnevezéséről, fajtájáról, funkciójáról, szerkezetéről, témájáról; a különböző funkcióknak eleget tevő levelek stílusáról, díszítményeiről s a követendő klasszikus szerzők érdemeiről.

A különböző levél-teóriák megegyeznek abban, hogy a levél neve szerint küldemény: beszéd a ténylegesen vagy feltételezetten távollevőhöz. Rendeltetése, hogy információi útján a címzettben olyan gondolatokat ébresszen, érzelmeket keltsen, amelyeket szemtől szemben elmondani nem tudunk vagy nem akarunk. Ezért, amint a jelenlevő személyek különbsége szerint is lehet a stílus emelkedettebb vagy alacsonyabb, a levélben is hasonlóan kell eljárni, de a misszilisekben sem a fenségesnek, sem a közönségesnek nincs helye, középúton kell haladnia írójának.

Témája szerint Lipsius a leveleket három csoportra s[illegible] (köz- vagy magánéleti ügyek), *tudós* (filológiai, filozófiai [illegible] témák) és *családi* kategóriát különböztet meg.

A levél szerkezetét illetően több elképzelés fut párhuzamosan [illegible] más felosztási elvet követve, de abban általában megegyeznek, hogy [illegible] alkotóelem létezik. Olyan, amelyiket minden levélnek kell tartalmaznia négy van: üdvözlet, búcsú, felirat, aláírás. (Salutatio, valedictio, superscriptio, subscriptio.) Hat olyan szerkezeti egység van, mely lehetséges, de nem elengedhetetlen tartozéka minden levélnek: bevezetés, előtétel, elbeszélés vagy kifejtés, cáfolat, megerősítés, következtetés. (Exordium, propositio, narratio seu expositio, refutatio, confirmatio, conclusio.)

A levelek azonban rendszerint csak négy fő részből állanak: bevezetésből, előtételből, megerősítésből és befejezésből. Természetesen az osztályozás mindig finomítható.

A témák számát tekintve megkülönböztetnek vegyes, illetve egyszerű levelet.

A levélnek – csakúgy, mint a beszédnek – három fő fajtáját különítik el: demonstrativum, deliberativum, iudiciale.

a) *Bemutató (demonstrativum):* e fajtában a tárgyat bizonyítékokkal mutatják be – hivatalos, hálaadó, üdvözlő, meghívó (esküvőre, keresztelőre, temetésre stb.), ajánló, dicsérő, közlő, jelentő, szórakoztató szerepet tölthet be.

b) *Megfontolandó (deliberativum):* rábeszélő, lebeszélő, buzdító, kérő, vigasztaló, intő funkcióval.

c) *Ítélő (iudiciale):* vádló, védő, panaszló, mentegetőző, szemrehányó, pirongató, gyanúsító, támadó funkcióval.

A levél stílusának kialakításakor Cicerót, Senecát és Lipsiust idézik legtöbbet. Gyakran hivatkoznak Lipsiusra, aki szerint a levél legfőbb erényei – virtus –: a rövidség, áttekinthetőség, egyszerűség, tetszetősség, illendőség. (Brevitas, Simplicitas, Perspicuitas, Venustas, Decentia.)

A *rövidségnek* tárgyban, szerkezetben és szavakban is meg kell nyilvánulnia.

Az *áttekinthetőség* és az *egyszerűség* mind a gondolatban, mind a beszédmódban, mind a szerkezetben jelentkezzék.

A *tetszetősség* elérhető az egyenes, élénk beszéddel. A példabeszédek, versek vagy elmés mondások, régi cselekedetekre való hivatkozások emelik a levél értékét, a kellően adagolt vidámság a levél lelke.

Az *illendőség* követelményének eleget téve két összetevőre kell tekintettel lenni: a személyre és a tárgyra. A személyre kétszeresen, az íróra és a címzettre. Az érvelés és a mondatok formája ezekhez igazodjék.

A levél élénkítő díszítményeiként hasonlatokat, allegóriákat, képeket, szentenciákat, szerzői idézeteket javasolnak, de hangsúlyozzák a levélíró egyéni kifejezéseinek, keresetlenségének fontosságát is.[7]

E korabeli közkeletű tudnivalók mellett nem hanyagolható el a humanista levélírási szabályokat távolról is biztosan követő levelezési hagyomány – a praxis – sem, az elmaradhatatlan epistoláriumok, vagy éppen a kancelláriai formuláskönyv segédletével. Ez utóbbiakat is jelentősnek tarthatjuk, hiszen Bethlen maga írja, hogy ifjú korában menynyit segédkezett apja mellett Barcsai Ákos kancelláriáján. (I. 163.)

Később pedig Ramus retorikájának tanulságait is gyümölcsöztethette, amelyet Csernátoni Pál vezérletével Heidelbergben tanulmányozott.[8]

Levélformájú publicisztikájának *(Epistola ad Ministros...)* kialakításában közvetve is szerepet játszhatott az *Epistolae obscurorum virorum*, mely szintén első könyvei közé tartozott, s amelyről elítélő véleménye volt.[9]

Bethlen Miklós levélíró gyakorlatára is vonatkozik Hopp Lajos megállapítása, miszerint a misszilisek magyar nyelvű változata a kötetlenebb magánlevelezésben szerkezetileg három fő részre redukálódott.[10]

A fentiek figyelembevételével Bethlen Miklós leveleinek struktúrája ekként alakul:

1. *Salutatio* – megszólítás és/vagy üdvözlés, jókívánság.
2. *Narratio* – in medias res rátérés a tárgyra; a narratióban több alkalmi elem föllelhető.
3. *Conclusio* – mely már magában foglalja a búcsúköszöntést és jókívánságokat is.

Végül, e három fő alkotórészhez csatlakozik negyedikként a *levélzáró formula* a dátummal és aláírással, mely előtt a levélíró szolgálatainak felajánlása és státusának – apa társa, sógora, komja, vén rab stb. – megjelölése áll.

Ezekhez járul még az összehajtogatott levél hátlapján vagy külön borítékon a címzés.

Nyilvánvaló, hogy az egyes levelek esetében – alkalmiságuknál fogva, tematikájuk következményeként – az alkotórészek elhatárolása nem ennyire világos, következetes.

Levéltipológia szempontjából Bethlennél a lipsiusi felosztás szerinti *komoly* és *családi* levelek szinte mindegyikével találkozunk: kitűnő, iskolázott példáit láthatjuk a gratuláló (gratulatoriae epistolae), a szerelmes (amatoriae e.), az esküvői, keresztelői és temetési meghívó (nuptialis, baptismales, funebrales e.), köszönő (gratiarum actoriae e.), bocsánatkérő (deprecatoriae e.), ajánló (commendatoriae e.), kérő (petitoriae e.), vádló (accusatoriae e.), mentegetőző (excusatoriae e.), intő (monitoriae e.) leveleknek.[11]

Ha a Bethlen Miklós-misszilisek nyelvi-stilisztikai szintjének eszköztárát, annak kialakulását és az *Önéletírás*hoz való viszonyát kívánjuk megvizsgálni, nem kerülhetjük meg az *Önéletírás* stilisztikai jellegzetességeinek összefoglalását; létrejöttük, s az életműben betöltött szerepük viszont csak a levelek fényében érthető meg igazán. E viszonyrendszer elemzéséhez feltétlenül szükséges azon – egyébként feltűnően csekély számú – megállapítások összegezése, melyeket a szakirodalom ez idáig a Bethlen Miklós-i próza formálódásáról és főbb tulajdonságairól tett.

Bethlen Miklós stílusának nyelvi forrásait Tolnai Gábor a korabeli előbeszédben s a Károlyi-biblia nyelvében, Bán Imre pedig a „bibliás protestáns stílushagyomány" örökségének egyéni stílussá fejlesztésében látja. Ehhez a nyelvi-szókészleti alaphoz társul még egyrészről – Tolnai Gábor –: a „szemléletes valóságábrázolás, a szenvedély és a szójáték", másrészről – Bán Imre –: a „filozófiai elmélyedés, a lendületes elbeszélés, az alakrajz, a vallásos áhítat, az olykor álomszerűén misztikus lelkiállapotok kifejezésének képessége" –, s így már valóban a Bethlen Miklós-i próza legsajátabb formai és tartalmi hatótényezőit számláltuk össze.[12] De vajon mi ötvözi, s mi hozza közös stílusesemény alá e kellékeket, kialakítván belőlük az *Önéletírás* megismételhetetlenül egyedi stílusát, előadásmódját?

Ez – bármennyire félünk is kimondani – az anekdota formai elemeinek – légkörteremtő intonálásának, anyagkezelésének, lineáris lefutásának, jellemrajzának, kifejezéskészletének, sőt drámai dikciójának – teremtő és termékeny átvétele.

Észre kell vennünk ugyanis, hogy Bethlen alapmagatartása nem az *íróé*, hanem a szónoké, az *előadóé*. Ha *olvasóról* ír, akkor is *hallgatóra* gondol, azt képzelvén maga elé, annak beszél, ad elő. Néha orációt tart, máskor mesél, gyakran mintha anekdotát mondana. Természetének egyik legalapvetőbb vonása az anekdotára való hajlam, maga írja önmagáról: „a tisztességes fabula, história nem fogyott ki a számból, sőt talán trágárság, bolondság, scurrilitásig is excedáltam benne néha". (I. 110.)

Az *Önéletírás* anyagának szerveződésében is jelentékeny szerep juthatott az anekdotának – amint arra Pirnát Antal figyelmeztetett –: azok az emlékek rögződtek meg leginkább memóriájában, s ennél fogva fő művében is, amelyeket már többször is elmesélt hosszú élete s évtizedes rabsága folyamán. Talán innen ered e betétek csiszoltsága; kerekded történetté formálásuk esetleg hosszabb folyamat eredménye, nem csupán az ihletett pillanaté.

A hallgatóhoz intézi szavait Bethlen; meggyőzhet róla az alábbi felszólítások igéinek – bizonyára öntudatlan – sorrendje: „Jere, maradék, halljad és csudáld az ördögnek énellenem való, néked, ha olvasod, ne-

vetséges, de Vízaknának ekkor siralmas és nékem veszedelmes munkáját; tanulhatsz belőle." (II. 106.)

„Jere, hallj és olvass szörnyű dolgokat..." (II. 107.)

Emellett a vártnál sokkal gyakoribb az anekdotikus hangütés, az anekdotára emlékeztető intonáció: „Itt ezen a gyűlésen egy Erdélyben talán sohasem történt dolog esék." (I. 362.)

„Ilyen tréfát is ejte ekkor Fogarasban rajtam...", (I. 365.) vagy: „Egy nagy hiábavalóságomat nem hallgatom el." (I. 229.)

Tipikus anekdotai figyelemfelkeltő és hangulatteremtő kérdéssel indítva: „Hát az archivum és a kancellária szállása miatt mint járék a gubernátorral?" (II. 135.)

„Ez a püspök olyan insolens lőn:" (II. 52.)

„A palatinusnál laktam szeptemberig; azalatt lőn ilyen dolog." (I. 217.)

„A dolog elein csaknem rútul megbotlám tudatlanságból." (I. 403.)

„A máramarosi tisztet Isten csudálatosan adá." (I. 403.)

Nem véletlen, hogy Zrínyi tragikus végű vadászatát is a hadvezér hattyúdalaként előadott fabulával-anekdotával vezeti fel. (I. 206.)

A fentiek csak kiragadott példák, számukat hatalmasra növelhetnénk az *Önéletírás*ból. S amikor nem ennyire feltűnő az indítás, akkor is többnyire kiválóan előadható történet kerekedik tolla nyomán.

Ugyanerre az olvasóval/hallgatóval létesített közvetlen kapcsolatra vall az efféle anekdotikus lazaságú összekötő, átvezető szövegrészek megléte: „De hadd menjen Szász János elől az ő ritka példájú tragoediájával és én is utána in anno 1704." (II. 117.) Vagy: „De amíg ezek mennek, jőnek, lássunk egyéb szükséges dolgok megírásához." (I. 300.) És itt is szaporíthatnánk a sort!

Különösképpen jellemzőek szempontunkból a témaváltást jelző bekezdések hely, idő és személy megjelölésre utaló kifejezései, amelyek – tudjuk jól Hermányi Dienes Józseftől – oly fontos szerepet töltenek be az anekdoták expozíciójában.

De nem jutunk más eredményre akkor sem, ha az úgynevezett szépírói szigetek feltérképezésére indulunk; nem mások azok, mint remekül megformált, asztal mellett is elmondhatókká kerekített, szórakoztató, ironikus-önironikus csattanójú vagy moralizáló-didaktikus konklúzióba torkolló kerek, egész, a kontextusból csonkulás nélkül kiragadható esetek elbeszélései.

S amiként a jó anekdota szerves tartozéka a párbeszédek szellemes, élvezetes, pergő ritmusú visszaadása, ugyanúgy él Bethlen is e módszerrel az élénkítés, a szemléletesség, a csattanó előkészítése és időzítése kedvéért: a nagy sodrású leíró-elbeszélő részeket gyakran váltja fel dialógusokkal, sőt, azt is mondhatnánk, ez fő műve egyik leggyakoribb élénkítő eszköze. Ahol csak teheti, párbeszédre bontva adja elő a történetet.[13]

Még a lírai fogantatású szépírói szigetként számon tartott a Kun Ilona gyötrelmes haláltusáját leíró sorok is az idézéses technika anek-

dotikus dikcióját követik. „Halála előtt negyednappal délután néki háborodék, iszonyú egymás ellenében által függesztett, szegzett szemmel nézni és sikoltani kezde: Jaj, jaj, bizony elkárhoztam. Meg-meg imádkozott, s mondta: Nem kárhoztam. Ismét: Jaj! bizony elkárhoztam. Meg imádkozott, s monda: Nem kárhoztam." stb. (I. 332.)

Mindezzel természetesen nem szeretném lefokozni az *Önéletírás*t anekdoták láncolatává, de fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a Németh László által is megcsodált „szépírói szigetek" valóban már-már szépírói ökonómiával, módszerességgel és tudatossággal kidolgozott és lekerekített történetei általában anekdotikus köntöst viselnek, s az anekdota nemcsak kitérők, szórakoztató-nevelő szándékú vagy illusztratív célú epizódok formájában – persze, úgy is –, hanem immanens, az előadás belső formai sajátosságaiból, a műfaj természetéből fakadó elemként is jelen van az egész mű struktúrájában. Erre a módszerre és hangra már jóval az *Önéletírás*a előtt rálelhetett: szónoki képességeiről, retorikai jártasságáról nemcsak önmaga, hanem a kortársak is megemlékeznek – többnyire persze negatívan.

E természetes, mesterkéletlen, közvetlen, de rendkívüli éleslátásról, kiváló megfigyelő- és elemzőképességről tanúskodó hang pedig, amely az *Önéletírás* stilisztikai összetevőinek oly fontos eleme, már ugyancsak korán, a leveleknek az élőbeszédhez közelítő nyelvi kifejezésmódjában jött létre. E tulajdonság a misszilisek funkcionális velejárója, hiszen szerepük éppen az, hogy a szóbeli kommunikációt helyettesítve, annak képzetét keltse az olvasóban/címzettben.

A kényszerű kitérő után – mely azért volt szükséges, hogy ne elszigetelt, az életműben előzmény nélküli jelenségként értelmezzük az *Önéletírás*t, s hogy világosabban lássuk formai összefüggéseit a levelezéssel – vessünk most már néhány pillantást Bethlen levélstílusára, vizsgáljuk meg misszíliseinek nyelvi-stilisztikai rétegeit.

Legelőször is azt kell megállapítanunk, hogy a levelekben is a már említett két fontos tényező az uralkodó, meghatározó jellegű: az élő nyelv, s a biblikus szó- és képhagyomány. Hopp Lajos idézi Pais Dezső jelentős megfigyelését, hogy az erdélyi úri rend körében kialakult egyfajta *társalgási nyelvtípus*.[4] Ez a műveltebb rétegek köznyelve Bethlen levelezését is szuggesztív erejű képekkel, közmondásokkal, szólásokkal színesíti-ízesíti. E nyelvi szövet szellemes, humoros és rendkívül kifejező, plasztikus. Élettapasztalatokban gazdag, tömör – s emiatt nagy nyelvi ereje, érzelmi töltete és hatása van. *Állandósult szókapcsolatainak* stiláris értékét Bethlen is alaposan ismeri, alkalmazásukra gyakran vállalkozik, főleg akkor, ha a stílus természetességét és a *szólások*ban-*közmondások*ban, *szállóigék*ben felgyülemlett konkrét történelmi tapasztalatot is a meggyőzés szolgálatába kívánja állítani. Természetesen e stílusélénkítő eszközök nem csupán a szóbeli, hanem az íróktól-prédikátoroktól örökölt írásbeli hagyományból is átszűrődhettek Bethlen írásműveibe.

Levelei is bővelkednek – épp a szentenciózusságban rejlő nyomaték kedvéért – közmondásokban. „Nem várnám én az sült galambot az számba" (1675. júl. 29.); „Megh vallom bizony félek, a kása már eggyszer megh éghetvénn a számot" (1677. nov. 14.); „Veszett fejszének nyele fordulna" (1686. márc. 24.); „Föld Fazékhoz Fűz fa kalán kell vagy jo" (1714. ápr. 14.). Egyiknek három változatát is adja: „tudom kerdetlen tanátsnak ayto megett helye" (1670. ápr. 21.); „de lassan az tanats adással io Miklós Uram, mi van az hazba olly helyis mellyet ayto meghének hinak, s-neha füstelis fizetnek" (1667. nov. 20.); „az kerdetlen Tanáts, vagy hagyatlan Prókátor fizetését ne rendellyétek számomra"(1671. okt. 22.). 1714. ápr. 14-i levelében pedig latinnal is megtoldott, kisebb csokrot állít össze a nagyobb nyomaték kedvéért közmondásból: „A kicsiny Gjermekböl nő a Nagj Ember... azt mongja a Magyar: Kaparj kurta, s neked is leszen. A Deák meg azt mongya: Óra et labora dabit Deus omnia bona."

Hogy levélírónk korának nyelve mily képgazdag, azt számos szólás és szóláshasonlat igazolja, amelyek nemcsak Bethlen, hanem a kortársak levelezésében is állandóan jelen vannak: „mely spitzen legyen a haza dolga" (1677. szept. 28.); „olly gonosz tündér világ ez" (1678. febr. 18.); „más kosárába eperiet nem szednénk örömest" (1667. febr. 26.).

Ezt a képalkotó fantáziában egyáltalán nem szegényes nyelvi alapréteget, a társalgási nyelvet dúsítja fel Bethlen a másik nyelvi-stilisztikai forrásból, a Bibliából vett szó- és képanyaggal. „Bibliád legyen, ha az én levelemet akarod olvasni" – inti Bethlen Lászlót (1709. jan. 23.), s a mai olvasónak is meg kell fogadnia intelmét, mert leveleinek számos rejtett utalása van, melyek csak a Biblia segítségével fejthetők meg a maguk eredeti sokszínűségében. Mert a szent könyv ismert alakjainak, eseteinek követendő vagy éppen kerülendő példaként való idézésével gyakorta még kifejezőbbé, s ugyanakkor artisztikus-szakrális erejénél fogva meggyőzőbbé, hatásosabbá teszi leveleit. Amiáltal a misszilisek napi szükségletekhez alkalmazkodó, kérgesebb-darabosabb nyelvi közegében hoz létre nagyobb művészi energiával rendelkező szépírói szigeteket. Módszerének két fokozata van, az alacsonyabb rendű esetében csak a locusra utal, az igényesebb, kidolgozottabb változat esetében elmondja a példázatot, s kommentárt is fűz hozzá. (Csak közbevetőleg jegyzem meg, hogy – amint arra Sík Sándor nyomán legutóbb Hargittay Emil hívta fel a figyelmet – „Miklós pap", ahogy *Önéletírásában* nevezte önmagát, módszere rokonítható Pázmány Péter leveleinek biblikus eredetű képhasználatával.)[15]

Bethlen leveleiben a nyomtató ökör, a szőlőben kincset találó ember, valamint a frigyláda megérintéséért halállal bűnhődő Uzza példája a legszembetűnőbb; leveleiben és *Önéletírásában*, meg természetesen mai szövegében egyaránt találkozhatunk az olaj és a liszt megszapolásának motívumával.

De nem csupán e kézenfekvő utalások eredetét követve juthatunk el a Bibliáig, hanem rejtettebb szálak nyomán is: számos – ma már eset-

leg önálló leleménynek tűnő – metafora s egyéb kép és alakzat mögött is meg kell látnunk a bibliai inspirációt. E képek néha egészen köznapiak, látszólag a mindennapi természet megfigyelése eredményeként is lecsapódhatnának a műben, ám mégis átvételek. Gondolok itt olyan metaforákra, mint a *sír a lelkem*, vagy a *konkoly hintő sátán*, vagy *nádszálhoz bízik*. Ha Bethlen Miklós azt írja, magányosan, az eseményektől távol, *bagolyként* szeretne élni, akkor azt a baglyot nem az erdőben figyelte meg, hanem a 102. zsoltár sorai visszhangzanak nála: Ollyá löttem mint az bagoly / Ki az kietlenben huhol.[16] Ha meg arra kéri vejét, Teleki Sándort, hogy a katolizált menyétől megkaparintott unokákat, „mint tűzből kikapott üszögöket, ismét az tűzbe vissza ne vesse", azaz az anyjuknak vissza ne adja őket – akkor Ámos vagy Zakariás próféta szavai bújnak meg e látszólag hétköznapi kép mögött. (1713. jan. 28.) A családjától elszakadt családfő felkiáltását – Isten tegyen Strutz madár tojást belőletek – is csak akkor értjük meg a maga teljességében, ha felfedjük bibliai vonatkozását: Isten bölcsessége még a tojását földön hagyó, s azt a Nappal, porral kikeltető strucc fiának életére is ügyel. Ő a távolból csak egyedül erre az isteni gondviselésre bízhatja családját és gyermekeit. (1715. szept. 21.)

Az itt példákkal is illusztrált jelenségnek az a valószínű oka, hogy a bethleni próza két fő alkotórésze szervesen összefonódik: a Károlyi-biblia képes beszéde a 17. század közepére-végére már a köznyelvben is lecsapódott, annak éltető eleme lett – miként ez a kor köznyelvét megőrző levelezés-anyagban nyíltan tetten is érhető. Az emberek ekkor már „sub parabola Sacra Scripturae" nyugodtan gyalázhatják egymást! (Lásd az Apor István szavaira történő utalást, 1701. jan. 20.)

Érdekes és fontos, mind a kor műveltségi közállapotaira, mind Bethlenre jellemző adat, hogy a szentírás után mindjárt az ezópusi fabulák következnek a hivatkozások számát tekintve!

A bibliai példázatok és az ezópusi fabulák mintegy tekintélyelvű jelenléte indukálja a kérdést: vajon mennyiben valósította meg Bethlen a levélírás fentebb körvonalazott retorikai szabályait, hogyan követik misszilisei a klasszikus útmutatást? Azt kell mondanunk – az eddigiekből és az ezután következőkből is ez világlik ki –, hogy maximálisan eleget tett a követelményeknek. Már a levél tagolásánál rögtön szembetűnik, hogy formailag következetesen ragaszkodott az ideálhoz. A hoszszadalmas, magyarázkodó bevezetés – amely korában oly gyakori! – nélküli, in medias res kezdésben minden bizonnyal Cicero volt a tanítómestere, csakúgy, mint a célratörően tömör előadásban. A lipsiusi virtusok mindegyikével dicsekednek levelei. Írásai a lehetséges legrövidebbek, egyszerűek, első pillantásra áttekinthetőek. Az illendőség kívánalmát mindig betartja, még ha ez különös erőfeszítésébe kerül is! A tetszetősség

A tetszetősség feltételeire nagy gonddal ügyel, a bibliai és ezópusi utalásokon kívül bölcs mondások, versek és régi jeles tettek idézései a meggyőzés funkciója mellett a tetszetősség követelményét is kielégítik. (Vergilius *Aeneise*, 1677. szept. 28., és 1702. nov.; *Gesta Romanorum*, 1709. júl. 29.; Panormita, 1702. nov.)

Esett már szó eddig is arról, hogy a kitűnő stílusérzékkel megáldott Bethlen levelezésében is mily nagyfokú tudatossággal élt a költői kifejező eszközök érzelemközvetítő s valóságtükröző tulajdonságával. Álljon itt néhány példa ezek szemléltetésére, hangsúlyozva azonban, hogy a szövegek, amelyekből származnak, nem irodalmi igénnyel és szándékkal jöttek létre. Az is nyilvánvaló, hogy a képek és kifejező eszközök használata csak a műfaj és a retorika szabta határokon belül lehetséges; a misszilisek természetesen nem alkalmasak minden figura vagy tropus teljes értékű alkalmazására. A kiemelt szóképek és alakzatok nemcsak a bethleni levelekre jellemzőek, azok mindegyikével találkozhatunk önéletírása lapjain is.

Szóképek

Hasonlat: „azoknak az hadaknak urunk mellé való hozása éppen olyan, mint mikor az tüzet az puskapor mellé tészik" (1678. jan. 11.)

„ugy vagiok, mint a vesztő kartyas többet teszen fel, hogy a mit el vesztett viszsza nyerje" (1691. okt. 31.)

Olvasmányélményt tükröz: „az többi csak olyan, mint az szamár az király választásban" (1678. jan. 11.)

Metafora: „ezek s ehez hasonlo több szép gyümöltsök termettek steremnek az Discordia fáiánn" (1671. dec. 29.)

„eb a Török, kutya a nemet, és ezek ketten megh emésztenek bennünket" (1677. szept. 28.)

„ne tartsa Helenanak azt a roszsz Ispansagot, es illyen lehetetlen utakonn ne üzze" (1711. márc. 18.)

Bethlen metaforái között oxymoronszerűeket is felfedezhetünk: amit Telekinek ír, az csak „oosaghba ujsagh". (1675. márc. 22.) Kun Ilonát „édes szerelmes kis nagy Anyám"-nak titulálja. (1667. nov. 7.)

Metafora és hasonlat kombinációja: „Noha en kgdbe nem kissebb mertekbe latom azt az Orrbantzot, a mint irja kegd, hogy en raytam volt iffjanta, de en meghis nem leszek ollyan Eer vago Köppölyözeö Izzaszto Doctora kgdnek, a minemüek ennekem voltak, hanem tsendessebb es hamarebb valo gyogyulast kivanok kgdnek." (1699. jún. 6.)

Metonímia: „ritkán történt száz esztendő alatt is, hogy jól járt volna a ki a falu fejében kardot vont" (1677. dec. 4.)
„de mégis úgy hiszem, ma holnap fel virrasztya az Isten ennekem azt az Uy esztendőt, mellynek Calendariuma, es tőbb Uy esztendeje nem leszen. En kivanok Uy Calendariumot sokat kgdnek" (1715. jan. 19.)

Alakzatok

Önéletírásában többször alkalmazza a szó jelentését ellentétesre változtató *antiphrasist*, egy példa a leveleiből: „nem Omni, hanem Parvipotens" – jellemzi volt kollégáját 1711. márc. 18-án. Memoárjában és levelezésében egyaránt kedvelt alakzata a *szójáték*, a szavakkal való játék. Wesselényi Ferencről, a Murányi Vénusz férjéről írja: „Kászoni ellenis ualoba keményenn irt az Palatinus ki most Nagy Szombatba lakik uagy gyakik, uagy mind kettöt miueli", s ugyané levelében reprodukálja tréfásan Barakonyi Ferenc beszédhibáját is: „Ba ba ba barakonyi Uramat Somlyóra citálták s-ighen saynállia, nem tuddgia miért, azt mondgya nem mehet gya-gya gyakrann ollyan meszsze." (1666. júl. 27.)

Levelezésében ugyanolyan szívesen él bevált retorikai fogásával, mint az önéletírásában: *antonomáziát* hoz létre, amikor a tulajdonneveket köznévvel helyettesíti. Leggyakoribb céltáblája e módszerének Apor István. Idézzünk leveleiből is példát: „tapaszsza a fejét eő Porsága, [...] APor Uram". (1702. szept. 20.) Itt a feszültséget a többértelműség okozza: egyrészt utal Apor alacsony származására, másrészt por mivoltára, sőt a féreg jelentés is belejátszhat a teljes értelmezésbe. Másutt Galambosnénak kíván „szép Galamb fiat". (1713. febr. 1.)

Bethlen Miklós különösen nagy mestere az erősítés, a nyomatékosítás alaki és tartalmi alakzatainak. Előszeretettel használja a túlzás, a hyperbola érzelmi többletét: „bizony énis nemelly nap tsak nem le beteghedém, addigh akarám, vagy tsak lattatám Küküllő Varmegyét vizzel ki innya." (1667. jún. 20.) „Bezzegh nem ez uolna az barattságh két holnapigh eggy vakaritast sem irni, talám azt tuddgia kegd Indiába méntem". (1666. júl. 14.) „kgd leuelét az Palatinusné soha el nem tudá olvasni, én sem tudám s-ha ezentúl úgy irnális nem tudnám ha ugyan tizenkét oculart tennekis az orromra". (1666. júl. 27.) Ugyané célból gyakran él a felsorolás lehetőségeivel: „Istennek, vallásunknak, hazánknak, annak a vármegyének, maga familiájának, nekem, gyermekemnek szolgál kglmed aut nunc, aut nunquam". (1711. máj. 2.) Igéket halmozva: „Az Isten kglmeteket tanitja, látogatja és próbálja én bennem és engemet, mint Jobot, vagy Pált, megkoronáz". (1711. szept. 8.) Jelzőbokrot produkál önmagáról szólva: „en Ártatlan szegheny tanulni igyekező es Szerencsemet kereső Iffiu Legheny." (1666. szept. 22.)

Feltűnően sokszor kíván a felsorolás-fokozás-ismétlés hármasságával hatni, s ritmusával érzelmi nyomatékot adni szavainak. „Sok az hir, sok az hazughságh, sok a temondád" – jellemzi az erdélyi közállapotokat 1677. szept. 28-án írt levelében. Az ismétlés-felsorolás-fokozás hármasságában bizonyos spirális fejlődést láthatunk: „de nagy vigyázás, nagy sietség, és nagy titok kivántatik ebben" – írja 1677. nov. 14-én. Vagy: „megh lássa kgd az Portára kik mennek, és azt megh lássa, megh nézze s-ugian iol megh nézze kgd, mind vallásunkra, mind az Magyar Igyre, mind maga kgd állapottjára nézve." (1678. febr. 24.) „De publicis sokat szólhatnék, írhatnék, sírhatnék" – e felsorolás is jelzi a spirálisan végbemenő minőségi változást, a mondanivaló súlyosbodásának, a nyomaték növekedésének fázisait. (1711. márc. 18.)

Az alábbi tagadószó-bokorral pedig rendkívül szemléletesen sikerül jeleznie azt az őrjítő bizonytalanságot, amelyben a Porta hagyta őket: „Fő Vezér sem üdöt nem mond migh várakozzunk, sem utat nem mellyen procedállyunk, sem embert az kivel tractállyunk, mert ugy látom sem Császár sem Kaymekam nem tuddgya, sem Salvus Conductus sem assecuratio nintsen, mégh tsak azt sem mondotta vagy írta sem feö Vezér sem az többi hogy ménnyené valaki bé tractálni vagy ne ménnyen, holott iol tuddgya kgyd mindenek tsak attol függhenek hogy mi ieő az Portárol, addigh mü sem Tractákba sem Actiokba semmit sem procedálhatunk, az Atyafiakis migh nem assecuratusok onnet belöll, én nem tudom mint kezdnek valamihez, nemis hiszem semmihezis kezdgyenek". (1667. aug. 23.)[17]

Sűrűn használt alakzata a *figura etimologica* és az *ikerítés*. Érdekes példája ennek a tőismétlés és a felsorolás kapcsolata: „de igy mi sollicitalton sollicitallyuk, emezek halaszton halasztnak, Panajot irton ir, az Nemet mind eleb nyomoz." (1667. okt. 17.) Ikerítéssel számos levelében találkozhatunk: üztek-füztek, tserellye-berellye, sittam-rittam, suttognak-futtognak, susognak-pusognak.

A felsorolás mesteri kezeléséből sok esetben *felfüggesztés* születik. (L. korábbi példák, illetve 1674. nov. 16.)

Önéletírásában is megfigyelhető, de levelezésére legalább annyira jellemző az *alliteráció*hoz való vonzódása. Szinte állandósult jelzős szerkezetei vannak: *h*itván *h*omlok, *h*itván *h*áz, *d*erék *d*olog, *e*mberséges *e*mber, *v*ékony *v*válasz, *v*endégeskedő *v*ilág, *v*égső *v*eszedelem, *v*ékony *v*élekedés. De nagyobb mondattani egységekre is érvényes ez a megállapítás: „*k*ivalt *v*allasunkon *v*alok *v*ádoltatnak", (1677. nov. 22.) – „*m*egh *m*ondták, s *m*agok *m*ingyárt *m*entek el", (1679. ápr. 3.) – „*k*öblös *q*uietantiát *k*glmed *k*üldje *k*ezemhez", (1689. okt. 10.) – „*K*etelen *k*ell *kk*et emle*k*ezetetnem *k*ettöre." (1699. szept. 14. után.)

A *felkiáltás* és a köznapi érdeklődésen túlmutató, nagy érzelmi töltéssel bíró *kérdés* ritkán fordul elő Bethlen Miklós leveleiben. „Kurva legien minden nöstény nemzettséghe, a ki mind tsak kegdt okozza". (1678. febr. 18.) „Hey Uram Uram Erdélyi Fő rendű Iffjusag!"; „Haj

hay Isten előttis unalmas szegeny kevelyseg Pompas lakodalom!" (1715. júl. 27.) Hatalmas, eruptív indulat fűti az alábbi, metaforába torkolló, szemrehányó-számonkérő kérdés-bokrot: „Almelkodva ertem kgd az en Onokaimot Tutorul kivannya. Mitsoda Lelekkel, es mitsoda Ortzaval? Hogy gondollya megis kgd? En Őreg Attyok meg elek, egessegbenn, eszemenn, es pennam szabadsagabann vagyok. Az Istenert kerem kdt az en fejer szakallamot az Uijaival ne fűsűllye. Ezt erdemlie az en Atyasagom..." (1715. júl. 27.)

Mint a fenti idézetek egyikéből-másikából is kitűnhetett már, Bethlen stílusát át- meg áthatják a gúny és az irónia kifejezései. Ez a szellemes irónia csillan fel, amikor a Teleki Sándor követelte sót *indiai* sónak nevezi – jelezvén a követelés irrealitását, s egyben a rá jellemző csavarással még a cukor ellentétes fogalomkörét is bevonja, hogy tovább fokozza az irrealitás képzetét! (S tegyük hozzá még azt a képet is, amellyel aztán igazán az álom világába játssza át tartozását; annyira jogos és igaz Telekiék követelése, mint ahogy ő a bécsi István templom tornyának a gombján ül és trombitál!) Máskor ironikus *eufemizmus*sal „audientiás ház"-nak nevezi börtönét!

A gúny és az irónia az öregedő Bethlen Miklósnál leginkább a feddés és dohogás formájában nyilvánul meg, amikor Erdélyben maradt családjának gyarlóságai felett bosszankodik. „Az az Agnes, Clara Partajat fejedbe szegző Patko szeg nem egyéb, hanem a te Josephez valo ertetlen Bak majom kölyket ölelgető szerelmehez hasonlatos kedvezesed" – bírálja feleségét, Rhédey Júliát majomszeretete miatt 1715. márc. 27-én kelt levelében. Majd pedig az anyja temetésére – Bethlen Miklós szerint – túl sokat költő, feleslegesen pazarló József fiának is kijut a dorgálásból: „Én tudom a szegény Anyád temetése költség nelkül nem lehetett, azzal tartoztunk. Be elvétetted-é, vagy mi a veszélyt irsz, hogy 20 vég fekete posztót vettetek, talám az utat is posztoval teritettétek be a Háztol fogva a Temetőig? Elvárom erről a tudositást. Hova teszitek már azt a sok rosz posztot?" (1716. szept. 9.)

Korábban esett már szó arról, hogy Bethlen *Önéletírásá*ban fontos szerepet szán a dialógusnak, párbeszédekre bontva adja elő mondandóját, ugyanakkor szavaival, gesztusaival jellemzi is hőseit. E módszerének már levelezésében ki kellett fejlődnie, hogy a címzettel röviden, tömören és nagyon láttatóan közölhesse mondanivalóját, illetőleg mások szavait hűen reprodukálja. Megannyi alkalommal él a közvetlen tolmácsolással: „Apám Uram ma az Aszszony ielen létébe monda nékem: Ha magam dolga volna, arbitrativára mernem botsáttani..." stb. (1668. máj. 20.) „én mondek eő Naganak, hogy az level irás ugyan meg lehetne, tsak hogy éggy szobais néha ember olly hibat tehet, hogy sok szovalis nehéz el boronálni, azert hogy sem az Irato, sem az Iro ne karhoztattathassék, én az mit irok minutaba Kgyteknek el küldöm, hogy corrigalván az hol kell, osztán ugy expedialtassék." (1670. okt. 13.)

„Azt mondgia, ha en tiz Aranyba fogadom fel eö százba, hogy soha Betsbe a mü Tractánk finaliter nem decidaltatik..." stb. (1686. jún. 2.)

Már leveleiben meg-megcsillan kitűnő atmoszféráteremtő, jellemző-megjelenítő képessége: „Teghnap az Inquisitio közbe hozának éggy nagy kötés levelet Kintzingnek, fel szakasztvánn olvasni kezdé, s-a kegd moddgia szérént fütyölni s-hay haygatni, a szekbe viszkolodni, s-a fejet vakarni, hogy a parokájatis mayd le ütötte a fejeröl, s-monda. Közzel vagyunk ahoz, hogy a Törökkel megh bekellyünk, mert az Imperiumba felette megh lobbant az hadakozás. Kérdém ki miatt s-mondá A Frantziai Kiraly nem nyughatik." (1686. márc. 28.)

A mondatszerkesztés síkján megfigyelhető, hogy – a praktikus céloknak megfelelően – Bethlen a racionális, nyelvileg egyszerű, barokkos túlburjánzástól, cicomától mentes, a műfajjal adekvát, *középszerű* stílusfajtát és az azzal járó mondatszerkesztési normákat tartja követendőnek. Előnyben részesíti ezért a *paralel* mondatszerkezeteket. Természetesen minden esetben a levelet kiváltó konkrét ok, tárgy határozza meg a levél és a beszéd fajtájának megválasztását, illetve az egy levélen belüli keveredésüket. (A genus deliberativum, demonstrativum, iudiciale, vagy akár a genus didascalicum műfaj-deformálta elemeire, miniatűr megvalósulásaira kell itt gondolnunk.) Egy adott Bethlen-mondat jellegzetességeit és struktúráját a levélben mindig az határozza meg, hogy leírásakor melyik eszményi beszédfajtát tartja választott tárgya szempontjából a legeredményesebbnek, leghatásosabbnak, s azt próbálja – a műfaj korlátai közé szorítva – realizálni. Ennek megfelelően hol tömören tájékoztató, hol részletezően leíró. Másutt szinte jogi előadást tart – ez általában, a magyar terminológia hiánya miatt nehézkes, többször kell a „féldeák-félmagyar"[18] megoldáshoz folyamodnia, miközben panaszol, véd, vádol, figyelmeztet vagy rendre utasít. Ismét másutt érvet érvre halmoz: meggyőzni vagy tanítani akar. Olykor az indulat elragadja pennáját, s szinte követhetetlenné feszíti szét mondatainak építményét, amely egyébként jól idomul a feladat minőségéhez – mely feladatok azonban legtöbbször hétköznapiak. Csak ritkán kívánják és engedik meg az ilyen ünnepélyes emelkedettségű körmondatot: „Isten eő Felsége ingyen valo io voltából nékemis azt éngedvén érnem, hogy házasságomnak gyümöltsét gyermekemet lássam, az eő Felsége ayándekát ugyan azon nagy Kégyelmű Atyámnak s-Attyának az Szent keresztség által bé akarom mutatni, szentelni, és az Jesus Christus Zászloia alá az eő Felsége parantsolattya szerént állittani, Melly igyekezetemnek s-tartozo kötelességemnek végben vitelét betsülletes io akaro Uraim s-Atyámfiai, de kiváltképpen Szerelmes Atyám Vram eő kegyeme tettzéséből rendeltem ez ielen valo holnapnak 21. napián, itt Szent Miklosi házamnál lénni" – sikerült mintáját adva a keresztelői meghívó, illetve a keresztszülői tisztre felkérő levélnek. (1670. júl. 6.)

Van-e fejlődés, tanúi lehetünk-e valamiféle művészi érésnek, ha végigtekintünk az időrendbe sorolt Bethlen-leveleken – joggal vetődhet fel a kérdés, ha a végső nagy teljesítmény, az *Önéletírás* felől vizsgáljuk a hozzá vezető utat. A pontos választ azonban lehetetlen megadni: egyes évekből, illetve évtizedekből sok levél maradt fenn, más évek és évtizedek termését alig ismerjük. Eltérő jellegű és rendeltetésű levelek állnak rendelkezésünkre az életpálya elejéről, közepéről és végéről. E több mint hétszáz levél csak töredéke Bethlen levélírói produkciójának. Ha mégis – e gyűjtemény alapján – meg akarnók válaszolni a kérdést, a fentiek miatt csak óvatosan tehetjük.

A kötet 701 levelének megoszlása évenkénti bontásban:

1657:	1	*1665:*	6	*1673:*	3	*1681:*	2	*1689:*	13	*1697:*	48	*1705:*	0	*1713:*	14
1658:	0	*1666:*	29	*1674:*	4	*1682:*	1	*1690:*	25	*1698:*	13	*1706:*	0	*1714:*	11
1659:	0	*1667:*	40	*1675:*	10	*1683:*	2	*1691:*	7	*1699:*	26	*1707:*	0	*1715:*	15
1660:	0	*1668:*	19	*1676:*	9	*1684:*	0	*1692:*	6	*1700:*	13	*1708:*	10	*1716:*	17
1661:	4	*1669:*	5	*1677:*	20	*1685:*	5	*1693:*	11	*1701:*	29	*1709:*	15	*é. n.:*	4
1662:	0	*1670:*	10	*1678:*	16	*1686:*	19	*1694:*	4	*1702:*	24	*1710:*	9		
1663:	0	*1671:*	12	*1679:*	7	*1687:*	7	*1695:*	7	*1703:*	24	*1711:*	18		
1664:	2	*1672:*	14	*1680:*	3	*1688:*	3	*1696:*	39	*1704:*	13	*1712:*	33		

Az itt olvasható levelek bizonysága szerint Bethlen levélíró fénykora a század hatvanas–hetvenes éveire esik, amikor még volt megfelelő szellemi partner: Teleki Mihály. Kettejük kapcsolatának romlásával, illetve Teleki Mihály halálával Bethlen stílusbravúrjai is megritkulnak, a kevés üdítő kivételtől eltekintve csak a tragédiák (bebörtönzése, felesége halála) hozzák benne felszínre az írót. Az *Önéletírás* utáni, beszűkült világban már csak mondatai vannak, amelyek a ritka képességről és tehetségről vallanak. Ez időszakból inkább – latin nyelvű – kérvényei, beadványai őrzik emelkedettebb hangjuk révén a kitűnő stiliszta kézjegyét.

A levelek és az *Önéletírás,* valamint az említett két nyelvi réteg, az erdélyi társalgási nyelv és a biblikus eredetű protestáns hagyományt felölelő szó- és képkészlet egymásra vetítése azzal az eredménnyel jár, mely szertefoszlatja a Bethlen Miklós önálló szépírói képteremtő fantáziája iránt táplált túlzó illúziókat. Az ő érdeme inkább abban rejlik, hogy olvasottsága, óriási műveltsége, kifinomult ízlése és nyelvérzéke révén a két forrásban történelmileg felhalmozott képanyag gazdaságos, leleményes, tudatosan szelektáló felhasználásával és új rendszerbe foglalásával, valamint az anekdota formai sajátosságaira épülő előadásmóddal és hatalmas levelezése során az olvasóval szemben kialakított, közvetlenséget eredményező írói attitűddel egyedi értéket, új minőséget hozott létre: a Bethlen Miklós-i prózát. Azt a szintézist, amely a reneszánsz szórakoztató igényű elbeszéléseinek egyszerű, ám könyörtelen logikájú plasztícitását, a protestáns prózahagyomány nemzet- és önvizsgáló viviszekcióját a barokk hatalmas ívű körmondatában egyesítette.

JEGYZETEK

1 VIZKELETY András, *A szép levél*, in *Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, Bp., 1967, 409.

2 Eltérően Cserei és Apor egybehangzó megjegyzésétől: „Az levélírásban is semmi ceremóniát nem tartottak, mint most, mert ha alábbvaló embernek is egész árkosra nem írsz, még azt is koportában nem csinálod, vagy spanyolviasszal nem pecsételsz, megharagusznak érte; az régi embernek penig, akármely nagy embernek írt valaki levelet, egy árkosnak a negyedit egészlen beírta, alig maradott egy kis tiszta papiros, mikor az levelet egyben fogták, ahová titulust írtanak." (APOR Péter, *Metamorphosis Transylvaniae, azaz Erdélynek változása*, szerkesztette, az utószót és a jegyzeteket írta TÓTH Gyula, Bp., 1972, 39.) Való igaz, hogy Apafinak még írhattak negyed ívnyi papirosra is kérvényt, de a változó korízlésnek megfelelően a század végéhez közelítve egyre ritkábban. – Ezzel összecseng Bánffy Dénes 1673. okt. 29-én Teleki Mihályhoz írott levele, mely tovább árnyalja a kérdést: „Kővárban fogta Kegyelmed az ollót felejteni, mert nyiretlen papirosra irt nekem." (MTAK Kézirattára, Ms. 4932.)

3 BETHLEN Miklós *Imádságoskönyve*, in BETHLEN Miklós *Önéletírása*, kiad. V. WINDISCH Éva, bev. tan. TOLNAI Gábor, Bp., 1955, II, 174.

4 Bethlen János levelét l. a 161. sz. levél jegyzetében, in BETHLEN Miklós *Levelei (1657–1716)*, összegyűjtötte, sajtó alá rend., a bevezető tanulmányt és a tárgyi jegyzeteket írta JANKOVICS József, Bp., 1987 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 6/1–2).

5 BETHLEN Miklós *Önéletírása*, I, 152.

6 HEREPEI János, *Néhány adat Bethlen Miklós tanuló-éveiből*, in Uő, *Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében, H. J. cikkei*, szerk. KESERŰ Bálint, Bp.–Szeged, 1965, 594 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 1).

7 Az összefoglalásnál az alábbi művekre támaszkodtam: JUSTI LIPSI, *Epistolica Institutio*, Editio ultima, Varadini, Apud Abrahamum K. Szenei. M. DC. LVI. (Régi Magyar Könyvtár, II, 872.); A Román Tudományos Akadémia bukaresti könyvtárának kézirattárában található Ms. lat. 61. és Cod. lat. 79. sz. kéziratok; valamint VERSEGHY Ferenc, *A magyar nyelv törvényeinek elemzése*, III. rész, 5. füzet, *A magyar nyelv művészi felhasználása*, Szolnok, 1967, 497–507.

8 BETHLEN Miklós Önéletírása, I, 181.

9 Uo., I, 151; HEREPEI János, *Apáczai és kortársai, H. J. cikkei*, szerk. KESERŰ Bálint, Bp.–Szeged, 1966, 594 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 2). Megemlítésre érdemes még, hogy Bethlen Miklós első könyvei közé más leveleskötet is tartozott; Iusti Ricki GARDENSIS Belgae Prunitiae [Provintiae] – *Epistolicae ad Italos et Belgas* címmel jegyezte fel 1652-ben Váradi Miklós. (Uo.)

10 HOPP Lajos, *A magyar levélműfaj történetéből*, in *Irodalom és felvilágosodás*, szerk. SZAUDER József, TÁRNÁI Andor, Bp., 1974, 502

11 E kérdéshez l. még: GERÉZDI Rábán, *A levélíró Váradi Péter*, in Uő, *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig*, Bp., 1968, 75–142., illetve TARNÓC Márton, *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*, Bp., 1978, 116–117.

12 TOLNAI Gábor előszava BETHLEN Miklós *Önéletírásá*hoz, I, 25–26, illetve BÁN Imre, *Eszmék és stílusok*, Bp., 1976, 199.

13 Vö. BETHLEN Miklós *Önéletírása*, I, 352–353.
14 HOPP, *i. m.*, 518.
15 HARGITTAY Emil, *Pázmány Péter levélstílusa és a barokk*, in *Eszmei és politikai kérdések a régi magyar prózairodalomban*, Bp., 1977, 188.
16 SZENCI MOLNÁR Albert *Költői művei*, sajtó alá rend. STOLL Béla, Bp., 1971, 233 (Régi Magyar Költők Tára, XVIII/6).
17 Ugyanezen módszert l. BETHLEN Miklós *Önéletírása*, I, 336.
18 TOLNAI Gábor kiemelése BETHLEN Miklós *Önéletírásából*, I, 25.

A BETHLEN MIKLÓSNAK TULAJDONÍTOTT RÖPIRATOK SZERZŐSÉGÉRŐL

Az *Önéletírás,* az *Imádságoskönyv,* a *Sudores et Cruces,* a *Moribunda Transylvania,* a *Penetralia,* az *Olajágat viselő Noé galambja,* a jóformán ismeretlen, csupán kétlapnyi terjedelmű kiadvány *Corona muralis,* az *Apologia Ministrorum...* és számos más tervezet, beadvány mellett a szakirodalom egybehangzóan Bethlennek tulajdonítja az *Austriaca Austeritas,* az *Austriacae Austeritatis Continuatio,* és az *Austriacae Austeritatis, ejusdemque Continuationis Confirmatio* című, névtelenül, illetve álnévvel és hamis helynévvel megjelentetett politikai célzatú röpiratokat, melyeknek célja a külföldi közvélemény tájékoztatása, a protestáns választófejedelmek mozgósítása volt a Habsburg-önkény és vallás-korlátozás ellen, az igazságos joggyakorlat érdekében.[1]

A kor e három legismertebb publicisztikai művének szerzőjét megnevező írások jól megfigyelhetően egyetlen közös forráshoz nyúlnak vissza: Szabó Károlyhoz. Ő volt az, aki bizonyító szó, alapos indok és félreérthetetlen korabeli utalás nélkül írta az *Austriaca Austeritás*ról és folytatásáról: „A könyv névtelen szerzője Bethlen Miklós"; a *Continuationis Confirmatió*ról: „Az álnevű szerző Bethlen Miklós."

Ha a hozzáférhető példányokat szemügyre vesszük, nem találunk olyan külsődleges jelet, possessor-bejegyzést, marginális jegyzetet, amely a szerző kilétéről tanúskodna. Valószínű, hogy Szabó Károly is kizárásos alapon próbálta a szerzőt megállapítani, s Erdélyben Bethlen Miklós volt számára az egyetlen olyan kiművelt emberfő, jó tollú publicista, akit a szerzőséggel meggyanúsíthatott. Hogy vélekedése milyen szilárd talajra épült, szemléletesen mutatja a *Falsitas toti mundo detecta*[2] című vitairat, amelyet – Szabó szavait kölcsönözve – „legnagyobb valószínűséggel" ugyancsak Bethlen írt.

E mű szerzőjének kilétét azonban éppen maga Bethlen Miklós fedte fel számunkra *Önéletírás*a lapjain: „Még én külön írtam vala Heidelbergába Joachimus Camerarius, és több, az elector körül lévő jó uraimnak, és az én praeceptorimnak a professzoroknak, adjungálván az akkor Bársony püspöktől Magyarországban kibocsátott »Veritas toti mundo declarata« nevű könyvecskét cum refutatione Joannis Pósaházi sub titulo: »Falsitas toti mundo detecta«, még holmi ahhoz tartozó maradékokkal."[3]

E levél küldése 1672-ben történt, mely évben Pósaházi műve is napvilágot látott, s a „holmi ahhoz tartozó maradékok" talán az 1672-ben egy kötetben kibocsátott *Austriaca Austeritas* és az *Austriacae Austeritatis Continuatio* lehetett.

Kérdés, ha Szabó Károly e kiadványnál ily nyilvánvalóan tévedett, nem tarthatjuk-e joggal ugyanilyen megalapozatlannak azonosítását az Austriaca-sorozat esetében is. Ítéletét az utókor kritikátlanul átvette, s Lukinich Bethlen család monográfiája már magától értetődő természetességgel veszi fel Bethlen művei közé a felsoroltakat. „Bethlen Miklóst megbízták egy röpirat megszerkesztésével, melynek álnéven s esetleg hamis nyomdahely-feltüntetéssel kellett megjelennie, hogy minden sérelmet takargatás nélkül feltárhassanak benne anélkül, hogy ezért akár a porta, akár a bécsi udvar magyarázatokat kívánhatna a fejedelmi udvartól."[4]

Lukinich szerint a külföldi közvélemény tájékoztatása végett – s a protestáns fejedelmeknek el nem küldött, Bethlen tevékeny részvételével készült levelek helyett – így jött létre az *Austriaca Austeritas.* Majd 1672-ben újabb röpirattal jelentkezett Bethlen, az *Austriacae Austeritatis Continuatió*val, amely az I. Lipót és kormánya foganatosította megtorló, protestánsüldöző intézkedéseket volt hivatva előszámlálni.

Szabó Károllyal ellentétben Lukinich Imre viszont már úgy tudja, hogy Bethlen e műve befejeztével tételi kritika tárgyává Bársony György művét Pósaházi Jánossal *(Falsitas toti mundo detecta).* E tény azonban még inkább felerősíti kételyeinket. Ugyanis ha a rendkívül felkészült, széles látókörű, erősen polemizáló hajlamú Bethlen írta az *Austriaca Austeritas*t és folytatását, akkor a legkézenfekvőbb az lett volna, ha vitapartnere állításait cáfolva korábbi állításait önmaga védelmezte volna, s nem mással végezteti el a nagy anyagismeretet kívánó munkát.

1672. január 27-i, Teleki Mihályhoz intézett leveléből kiviláglik, hogy Bethlen jól ismerte az *Austriaca Austeritas*t. Sőt, amennyiben az alább kiemelt sorok az *Austriacae Austeritatis Continuatió*ra vonatkoztathatók, talán a folytatására maga vállalkozott: „Minap uiiabb formába megh irám ismet az leveleket oda fel, de az Urak azt találták, a kik Csenádon eggyűtt voltak, hogy sem Instructiot, sem azt az levelet Feyedelem petséti és Subscriptioja alatt nem bátorságos el küldeni, *hanem in forma libelli kell eggy irast tsinálni, és az Austriaca Austeritáshoz alkalmaztatni, és simplex Credentia mellett fel küldeni. Immár most ismet azon dolgozom, az menyire én tőllem lehet, ugyan derekast akarnék irni, ugy hogy ha az Feydelem nem kűldiis, nyomtassák ki."*[5] (Kiemelés tőlem: J. J.)

Bethlen szerzőségét sugallja az is, hogy öt évvel később is úgy ír az *Austriaca Austeritas*ról és a *Confirmatió*ról, mint amelyek szerzőjét nem ismeri, s érdekes, hogy ilyen vonatkozásban a közbülsőt, az *Austriacae Austeritatis Continuatió*t nem említi. Bár eléggé furcsa, hogy 1677-ben

– tehát majd másfél évtized múltán – beküld érte Kolozsvárra, és nem tud belőle példányt szerezni.

Teleki 1677-es magyarországi hadjáratra való készültekor szeretné segítségül hívni Bethlen Miklós pennáját: fegyverfogását tollal is megokolandó. Bethlen válasza fennmaradt, s némiképp eligazít a röpiratokhoz való viszony kérdésében. Bethlen okmányok, dokumentumok nélkülözhetetlenségét jelzi, mert „Ezek nélkül fundamentomos Manifestumot nem tudom, mint imák, ha ezek megh volnának, enis fel merném kötni a pennát, úgy hiszem Faigel Péter Uram, vagy Apátzai Thamás Uram mind ezekbe sokat conferálhatna, mert az mint kgd mondá, hogy az Austriaca Austeritasbol vehetni, igaz dologh, hogy onnét vehetni, de nem szintén annyit, az mint én szeretném, más az nem tudom, ha tsak álmomba láttámé, de úgy tettzik azt az Austriaca Austeritást refutalták, azis ighen kevantatnék nékem, hadd látnám, ha nyule? vagy medve, mert kivált abba nagy scrupulust látok, hogy az mint az Austeritásba folio penultimo az vagyon irva, toties immunis Statuum Regni in suum Regem insurrectio <esse posset> etiam armata esse posset, ezt én nem tudom, honnet citálta az Author, mert szóról szóra illyen formánn én *ezt nem tudom hogy olvastam volna, ha kgd tudná, hogy ki irta azt az Austeritást, igazittana reá, hadd vennem Censuráját, mert el hiszem az a betsülletes ember az dolgokban versatus lehet; semmit penigh ollyat nem szeretnem imi affélébe, az mellyet helyesenn refutálhassanak.*"[6] (Kiemelés tőlem: J. J.)

Bethlen e levele szerint tehát nem ismeri az *Austriaca Austeritas* szerzőjét, amit elhihetünk neki, hiszen kellett olyan taktikai érzékkel rendelkeznie, hogy a mű szerzőjeként ezt a kérdést ilyen formában ne tegye fel az erdélyi minden titkok tudójának, Teleki Mihálynak.

Alig két hét leforgása után újból érinti a témát: „Szent Péterről hazaiövénn, küldöttem vala bé Kolosvárrá az Austriaca Austeritas Refutatioja, Continuatioja, és Confirmatioja utánn, az többit ugyan nem kaphattam, hanem ez utolsót, de úgy látom hogy emberséghessen oda nyomitotta az pénnát, a ki irta, nemis látom szükséghesnek hogy sem én sem más affele Manifestum írásba faraddgyon, mert ott elégghé megh volna az Ügy oltalmazva írással, tsak immár lehetne fegyverrel..."[7]

Ellene szól a röpiratok Bethlen-művek közé sorolásának az is, hogy a fogságban levő, önéletíró Bethlen, aki az üldözött protestáns prédikátorok védelmében írott apológiáját fő műve lapjain számon tartja, említi, hivatkozik rá – sehol sem utal a tárgyalt háromra. Nem tulajdonítja őket Bethlennek az „Erdély Solonja" munkásságát fölöttébb jól ismerő Bőd Péter sem.

Bethlen Miklós szerzősége ellen tanúskodik még, hogy bár álnéven írta a *Columba Noét* – szerzőségéről árulkodik azonban „védjegye": „az kigyo czimere alatt" nyomtattatott ki műve. Ezzel a kortársak számára, nyílt titokként, egyértelműen kijelölte a szerzőt: a Bethlen

család címerében volt az a kígyó. Az Austriaca-sorozat esetében még a közösségi tudás sem segít, az Országos Széchényi Könyvtár RMK II. 1293. possessor-bejegyzése csak annyit árul el: „Auctorem agnoscit comitem Toeckely."

Az eddigiek summázataként elmondható, hogy

a) Az *Austriaca Austeritas* anonym szerzőjét sem sikerült mindeddig azonosítani. Bethlen megjegyzéséből arra lehet következtetni, hogy ő még 1677-ben sem tudja e mű írójának nevét.

b) Bethlen az *Austriacae Austeritatis Continuatio* megjelenési évében ír, és kinyomtatni szándékozik egy, az Austeritashoz „alkalmaztatott" művet. Ez, akár Bethlen egyéni munkája, akár alapanyag más számára, feltételezhetően azonos az *Austriacae Austeritatis Continuatióval.*

De még mindig hátra van a kérdés, hogy ki bújik meg a *Justus de Palma* álnév mögött, azaz: ki a *Continuationis Confirmatio* létrehozója. Érzésem szerint Bethlen hivatkozásakor kitűnik, hogy e mű szerzőjét ismeri, jó véleménnyel van róla. A *Continuationis Confirmatio* szerzőjét nem nem tudja, hanem nem akarja megnevezni: „emberséghessen oda nyomitotta az pennát a ki irta."

Hogy ki volt ez a literátor? Ha a *Falsitas toti mundo detectáról* kétséget kizáró bizonyossággal tudjuk, hogy Pósaházi János írta, és ismerjük az ő kemény harcokban-polémiákban edzett Ausztria- és katolicizmusellenes tollát, feltételezhetjük, hogy az *Austriaca Austeritast* – és így közvetve vagy közvetlenül akár – a *Falsitast* is visszautasító *Evisceratio*[8] hatására újfent tollat ragadott, s így született meg, Justus de Palma, Florentini álnév alatt a *Continuationis Confirmatio.* Bethlen sugalmazása természetesen ezúttal sem kizárt.

A *Continuationis Confirmatio* esetében az álnévből kell kiindulnunk. Pósaházi több polemikus iratában élt az álnév adta rejtezési lehetőséggel. Lehetőleg úgy azonban, hogy neve az értők előtt mégse maradjon titokban. Nevének kezdőbetűit jelölte meg az „Egy Pozsonyból repült huholó bagolynak megmellyesztése" című munkája Janus Philalethus Hydropolitanus álnevében.[9] Bizton mondhatjuk, hogy ugyanez a J. P. bújik meg a Justus de Palma álnévben is. De a Palma név még tovább elemezhető. Jelentésének megfejtése azért okozhatott eddig nehézséget, mert értelmet, sőt, szimbolikus jelentéstöbbletet tulajdoníthattak neki. A PALMA azonban mozaikszó, megfejtését maga Pósaházi adja meg az Eszéki István könyvéhez írott üdvözlő sorainak aláírásában: Johannes Pósaházi, Art. Lib. Mag.[10]

Tehát az Austriaca-sorozat legutolsó darabjának szerzőjét név szerint ismerjük; s az nem Bethlen Miklós! Ezen a nyomon elindulva kellene most már komplex módon végzett elemzéssel e kérdésben a végső szót kimondani. Magam a röpiratok szerzőségének problematikáját e keretek között nem kívánom, s nem is tudom megoldani. A revideálás szükségességét szerettem volna jelezni, s rámutatni arra az értelmiségi körre,

mely talán Bethlen Miklós köré szerveződött, s feladatának a publicisztikai hon- és hitvédelmet tekintette. Hogy pontosan kik lehettek Bethlen támaszai, nem tudjuk, de talán nem tévedünk nagyot, ha elsősorban *Pósaházi János*ra, vagy a Bársonyt ugyancsak cáfoló *Szatmárnémeti Mihály*ra gondolunk, de érdekes adat *Fajgel Péter* és – a magyarországi ügyek miatt a Portára küldött, tehát a dolgokban járatos – *Apáczai Tamás* levélbeli említése is. S bizonyára az sem véletlen, hogy éppen *Eszéki István* könyvében leplezi le magát Pósaházi az utókor előtt. (Ahova – többek között – Bethlen Miklós is írt üdvözlő verset!)

E részdolgozat célja inkább az volt, hogy a Bethlen-életműből kiválogassa azokat, amelyek bizonyíthatóan nem az ő munkái. Hogy *szövegen kívüli* indítékok alapján megkérdőjelezze azt a – kellően 300 év után sem bizonyított, s ekként nem is cáfolt – állítást, miszerint az *Austriaca Austeritas*, az *Austriacae Austeritatis Continuatio*, s az *Austriacae Austeritatis, ejusdemque Continuationis Confirmatio* anonym, majd magát álnévvel leplező szerzője mögött egyaránt Bethlen Miklóst kell keresnünk.

JEGYZETEK

1 RMK II. 1293, Kolozsvár, 1672, illetve RMK II. 1319, Kolozsvár, 1673. – Bethlen szerzőségét nem kérdőjelezi meg HOPP Lajos (*A magyar irodalom története* II, *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1964, 344) sem; itt azonban téves állítás, hogy az Austriaca Austeritas jelent meg Justus de Palma Florentinus álnéven, holott ez a munka anonym jelent meg. – Legújabban a Varga Imre által kiadott *A kuruc küzdelmek költészete* című kötet jegyzetei foglalkoznak az Austriaca-sorozattal. A röpiratokhoz írott latin versek szerzőségét nem látja Varga Imre bizonyítottnak, magukat a szövegeket ő is Bethlentől eredezteti. (VARGA Imre, *A kuruc küzdelmek költészete*, Bp., 1977, 753, 758.)

2 RKM II. 1295.

3 BETHLEN Miklós *Önéletírása*, kiad. V. WINDISCH Éva, bev. tan. TOLNAI Gábor, Bp., 1955, I, 261. E kérdéshez lásd még: ZOVÁNYI Jenő, *Bársony György cáfolói*, Magyar Könyvszemle, 1930, 293; ESZE Tamás, *Bársony György „Veritas"-a*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1971, 667–693.

4 LUKINICH Imre, *A Bethleni gróf Bethlen család története*, Bp., é. n., 310. – Ehhez a megállapításhoz bizonyára alapul szolgált Ráth György nyilatkozata is, aki a tulajdonában lévő 1671-es Austriaca Austeritast egyenesen „Bethlen Miklós Kolozsvárt megjelent híres röpiratának" nevezi, Magyar Könyvszemle, 1892–1893, 232–233.

5 TELEKI Mihály *levelezése*, szerk. GERGELY Sámuel, VI. köt. 36, vö. BETHLEN Miklós *Levelei*, összegyűjt., sajtó alá rend., bev. tan és tárgyi jegyzetek JANKOVICS József, Bp., 1987 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 6/1–2), 130. sz. levéllel.

6 Vö. *uo.* a 175. sz. levéllel.

7 Vö. *uo.* a 177. sz. levéllel.

8 Harsányi István átveszi Szabó Károly tévedését, s úgy ítéli meg, hogy „Enyedi vitairatára írta feleletül gróf Bethlen Miklós álnév alatt az Austriacae Austeritatis, ejusdemque Continuationis Confirmatiot" HARSÁNYI István, *Az „Evisceratio" című vitairat eddig ismeretlen szerzője és magyar fordítása,* Magyar Könyvszemle, 1922, 224.

9 ZOVÁNYI Jenő, *Egyháztörténeti Lexikon,* Bp., 1977, 483.

10 *Diarium theologicum...* Kolozsvár, 1675. RMK I, 1359.

APÁCZAI HATÁSA BETHLEN MIKLÓS PEDAGÓGIAI ÉS ISKOLAPOLITIKAI TÖREKVÉSEIRE

Bethlen Miklós pedagógiai nézetei, iskolapolitikai célkitűzései fő vonalakban felfedhetők az *Önéletírás* alapján. Leveleiből is elénk tárulnak azonban olyan, eddig ismeretlen adalékok, melyek részben az önéletírás egyes kitételeit teszik számunkra világosabbá, részben teljesebbé válnak ismereteink Bethlen tevékenységének erről az igen fontos részterületéről.

A Bethlen-életrajzok közhelye, leggyakrabban visszatérő megállapítása, hogy ő a XVII. századi, hanyatló Erdély „legeurópaibb koponyája", s ezt nemcsak hosszas peregrinációjának, hanem kiváló hazai tanítómestereinek, Keresztúri Pálnak, Basirius Izsáknak, s aki az ifjút „optimus és charissimus discipulus"[1] névvel illette, s akit „mint atyámat, úgy tartottam, szerettem, becsültem", s akinek „emlékezetét ma is becsülöm"[2] – Apáczai Csere Jánosnak köszönhette. Mindhármójuk tanítási elveinek, pedagógusi módszereinek, iskolapolitikájának méltó emléket állít fő műve lapjain. Ösztönös pedagógusként propagálja eredményeiket, leggyümölcsözőbb módszereiket kívánja terjeszteni, legalább most, élete summázatakor. Keresztúri – ez a „gyermek-tanítani ritka és példa nélkül való ember"[3] – metódusát nyomtatásban is szándékozott megőrizni-továbbadni: „Sokszor bántam, s ma is bánom, hogy amíg Németországban jártam, gyermeki könyveim, írásaim Kolosvárott elvesztenek, hadd tudnám a közönséges jóért kiadni azt a Keresztúri Pál methodusát, melyet így is, amennyire lehet, letészek, talán lészen valaha valaki követője s felvétetője, mert én üdvezült Csernátoni Pállal hijában igyekezém benne, opponálá magát a kevélység, az irigység és a restség a tudósokban..."[4]

Sem szándékomban, sem módomban nem áll itt részletesen elemezni Keresztúri tanári ténykedését, azt azonban látnunk kell, hogy amit Bethlen légfőként helyesel, a kényszer nélküli, drillmentes módszer, az omnia sponte fluant elve, az anyanyelven történő alsóbb fokú oktatás, az mind Comenius rendszeréből csapódott le Keresztúrinál.[5] Így, bár Bethlen tagadja, hogy – legalábbis diákoskodása idején – Comeniust tanult volna, közvetve mégis a hatása alá került.

„Hogy az Apáczai-tanítvány Bethlen Miklósnál is megtaláljuk az elhanyagolt nemesi nevelés kritikáját, ez éppen nem feltűnő, és nem is szükségképpen Comenius-hatás. Sőt a Bethlen-féle kritikában minden

kíméletlensége ellenére sincsenek meg Comenius társadalomrajzának polgári szempontjai" – érthetünk egyet Bán Imrével.[6] Bethlen ugyanis sohasem bírál polgári alapról. A hazai praxisból fakadó éles megfigyelései azonban mindig magukon hordozzák a polgári életformán is csiszolódott elme ellenőrző-erősítő reflexióit. Így híres nemesi nevelési kritikájának is inkább ez az egyik forrása. Legalább olyan fontos, mint a másik kettő: a Biblia – és Apáczai. Apáczairól Bán Imre jegyzi meg, hogy a körülötte létrejött tanítványi kör „már életében kezdte szertevinni Erdélyben nemcsak eszméit, hanem tanítói gyakorlatát és erkölcsi magatartását is".[7] S hogy „Tanári sikereiről legszebben Bethlen Miklós számol be, minden szavából árad az a csodálat, amelyet mestere sugalló erejű egyénisége iránt érez...,"[8] De nem csak az egyéniséget asszimilálja Bethlen Miklós. Apáczai pedagógiai, művelődéspolitikai nézeteinek, gyakorlati didaktikai törekvéseinek nyoma vezérlő fonalként húzódik végig tanítványának minden, e téren tett megnyilvánulásában.

A hű tanítvány elolvasta és magáévá tette mestere egész életművét. Az ő szellemében cselekszik, kijelentései Apáczai mondatainak távoli visszhangjai. Ennek kimutatásakor azonban hangsúlyoznom kell, hogy lehetetlen kideríteni: a látszólag filológiai apparátussal is rögzíthető egyezések közül mi származhatott szóbeli közlésből, gyakorlati kivitelezésből, és ténylegesen az írott munkák emlékfoszlányaiból.

Legismertebb pedagógiai metaforájának („Béadták a vadszamár fiat a scholába, tizenkét esztendő múlva kijött egy mindenfelé ordító, visító, nyerítő nagy vadszamár, sem az Istene, sem hazája törvényét, sem a históriákat, még csak az ő maga eleinek viselt dolgait sem tudta, mégis országot, ecclesiát, politiát, törvényt és országos hadakat, követség és tractákat igazgasson; igenis a kőmíves csákány, kalán, kő s mész nélkül várat építsen."[9]) maga nevezi meg forrását: Jób könyve, 11:12. S jó alkalom nyílik arra, hogy betekintsünk Bethlen Miklós írói műhelyébe, képalkotó mechanizmusába, mert az idézett helyen csak ennyi áll: „És értelmessé teheti a bolond embert is és emberré szülheti a vadszamár csikóját is."[10] Hogy e kép úgy bomlott ki Bethlennél, mint ahogy kibomlott, abban nagy szerepe lehetett Apáczai *De stúdió sapientiae* című gyulafehérvári székfoglalójának, mely az *Enciklopédia* függelékeként is megjelent. Az erőszakmentes, játékos tanulás, a lélekölő retorika-grammatika központú tanítás helyett a reáliák oktatására hangsúlyt helyező iskolarendszer e munkából is követendő példa lehetett számára. Érdekes párhuzam, hogy Bethlen Apáczaihoz hasonlóan ugyancsak kőmíves-hasonlattal – bár azt másként kibontva – ábrázolja az alapokat, a reáliákat nélkülöző tanítói gyakorlat lehetetlenségét.[11]

Erdély tudós kancellárja nem csak a fentebb leírtakat látta meg hazája elavult, ásatag iskolai-oktatási rendszeréből, hiszen Erdély s Magyarország legkiemelkedőbb szelleme nyitogatta szemét: Apáczai János. Azt hiszem, axiómaként kezelhetjük, hogy Bethlen egyik legfontosabb

tankönyve a *Magyar Encyclopaedia* volt. Apáczai didaktikai elveit tételesen ugyan nem fejtette ki, de az enciklopédiának a tanítók és tanulók jogait és kötelességeit összegező része alapul szolgálhatott az Apáczai-követőknek. A formális tanítás és verbalizmus ellen itt is állást foglal, s főbb nevelési elvei – melyekkel Bethlennél igen gyakran találkozunk, akár úgy, hogy Keresztúrinak vannak tulajdonítva, s valóban képzelhető, hogy ő volt az ősforrás – kiolvashatók.

Az *Önéletírás* egy másik kitétele arra enged következtetni, hogy Bethlen Miklós nemcsak hírből ismerte, hanem olvasta is Apáczainak az akadémia felállításáról szóló tervezetét. Feltételezésemet alátámasztja az a tény, hogy e tervezet egy példánya Bethlen János iratai közül került elő.[12] – „Szép projectumot írt vala egyszer, melyben megmutogatta vala, hogy a Basiriusnak rendelt ezer tallérból és az akkori fejérvári kollégiumra esztendőnként menő költségből nyolc professzor, akadémia, és classisok tanítására való gymnasium kitelik; nem hiszem, Barcsai Ákos, ha floreál vala, hogy fel nem állítja vala, de Isten ezt máig Erdélynek nem engedte."[13]

Ugyané tervezetet visszhangozza Bethlen kitétele az alacsony származású hivatalnokokról: „...ez adta az alacsony és sokszor parasztemberek gyermekeiből álló prókátor, director, secretarius és ítílőmestereket, mert a főember gyermeke nem volt arravaló, s osztán morgott, mikor utól kellett mosdani, hogy nem becsülik a hazafiat, hanem csak a sohonnaiakat."[14] Apáczainál ez így hangzott: „Ó, mely nagy gyalázat az nemes és főemberek gyermekeinek, hogy az paraszt ember gyermekei őnékik eleikbe ültettetnek, kik után gyakorta süveg levéve kell salápolniok! Ezt hozta ám az időnap előtt való agár és paripa, stb."[15]

A romlott közállapotoknak, a gazdasági és a morális hanyatlásnak okát Bethlen és Apáczai egyaránt – mondhatjuk: az előbbi az utóbbi inspirációjára – a hiányos, korszerűtlen, elégtelen oktatásban látja. Bethlen Miklós: „Ez csinálta Erdélyben a sok nyomorgató, istentelen főurat, főembert és ezekből osztán a sok istentelen hamis bírót, igazgatót, a sok bolond, egymással ellenkező, egymás házait elrontó, magoknak és mindnyájoknak s maradékjoknak is eszeket vesztő újabb-újabb articulusokat..."[16] Apáczai a *De summa scholarum necessitatében* hasonlóan érvel és összegez: „De szeretném tudni, honnan van a mi házi tűzhelyeink körében is annyi gonosz család, annyi rossz családapa, családanya, rakoncátlan fiú, csalárd, verekedő és kegyetlen földesúr, ármányos és hűtlen szolga? És honnan vannak egyházunkban annyian a kereszténység alapelemeit sem ismerő, lelkipásztori álarcot magukra öltött papok, lomha hájtömegek, papi állásokkal üzérkedők, farkasok, bérencek? És az iskolában annyi élősdi, éhenkórász, a tudományok híveinek álarcát magukra öltött üresfejű emberek, az iskolaügyek rókái? És az állami életben annyi megvásárolható bíró, Bileám-követő ügyvéd, annyi igazságtalan per, méltatlan adóztatás, zaklatás, zsarolás? És a nép körében

annyi panasz, siránkozás, sóhajtás és jajgatás?"[17] S a válasz azonos és egyértelmű. Az ok: a magyar iskolák nemléte. Ám ha e két idézet nem elegendő annak bizonyítására, hogy Bethlen nemcsak ismerte az iskolák felállításának fölöttébb szükséges voltáról szóló Apáczai-művet, hanem annak szellemében cselekedett-gondolkodott is, levelezésében még bizonyítóbb erejű részletek igazolják az Apáczai-hatás mélységét, állandósulását.

Bethlen Miklós a consistoriumnak címzett levelében az iskolák jelentőségéről szólván nemcsak filológiailag kimutatható szövegegyezésekkel, reminiszcenciákkal védi az iskolák ügyét, hanem Apáczai szellemiségének jegyében formálja mondandóját is. Az iskola vagy az egyház elsőbbsége kérdésére mindketten azonos választ adnak. Apáczai szerint is Krisztus először iskolát állított, s abból kerültek ki aztán az egyház vezetői. Mindketten „szülőanyának" nevezik az alma matert. Egyetértenek abban is, hogy mind az államnak, mind az egyháznak az iskolák az alapjai, s virágzásukat csak az iskolák biztosíthatják. „...valamely politikai közösségben akár vezető, akár alárendelt szerep betöltésére csak olyan emberek lehetnek alkalmasak, akik már kisgyermek korukban, mindjárt az anyatejtől való elválasztás után megszokták, hogy az engedelmesség tejét szívják, alárendelve a kormánypálcát tartó király (ti. az iskolamester) törvényeinek" – írja Apáczai Csere János.[18] A szemléletesebb fogalmazásra törekvő Bethlennél, fél évszázad távlatából, ez így hallatszik vissza: „Nem de nem a Scholae a Ministerium Szülő s-nevelő Annya. Deakbol leszen a Pap. Sőt a Schola szüli a Kiralyokot Feydelmeket Birakot Polgarokat &c. Miert van annyi bolond vagy lator Janos, azert, mert a Scholabol keves jo Jantsi megyen ki. Hanyadik ember az a ki tsak a Templomban tanullya meg ügyibe az Istent, bizonyittya a kösseg ostobasaga barom elete. Mellynek oka a magjar Scholak nem lete."[19] Nem polgári alapról bár, de helyesen látja meg a korlátokat, melyeket a nép kulturális felemelkedése elé gördítettek. S az iskolák, akadémiák állapota – Erdélyben: léte – az elmaradottság fokmérője, de oka is egyben.[20]

Bethlen Miklós gyakorlati tapasztalatainak átadásával, a személyes példamutatás útján, s emellett egyéni akciókkal is részt kíván vállalni a gondok megoldásában. Öccsének, Pálnak, könyveket küld peregrinációjából, Mihály fiát – naplóírásra késztetve – saját külföldjárásának megismétlésére, kitűnő német és holland egyetemek látogatására utasítja. Unokái neveléséből-tanításából is kivenné részét, még bécsi fogsága idején is. A kis Mitzust talán ugyanazzal a játékos módszerrel tanítaná az ábécére, amellyel hajdanán őt vezették be az olvasás-írás rejtelmeibe. Levele megvilágítja memoárja egyik mondatát is: „Úgy hallottam, hogy mihelyt a hetedik esztendőbe fordultam, mindjárt tanítani kezdettek az abc-ére mint gyermeket játékkal."[21] Bizonyára neki is a szerencsejáték dobókockáira rajzolták a betűket – ő e célból márvány golyóbist javasol: „Vettem a kis Mitzus leveletis irattya hogy tanul, idejenn fogtatok

reá, de nem kell lég kissebbetis erőltetni, hanem tsak játékkal Márvány Golyóbisra kell az ABC-[t] tzedulatskakra ragasztani s velle úgy jadzani."[22] Három fontos módszertani javaslat: erőszakmentesség, játékosság, illusztráció. És egy dicséret: idejében kezdték el tanítani.

A tanítás az öregedő Bethlennek szórakozást, örömteli elfoglaltságot jelentene börtöne magányában. Istók unokáját – akinek renitens magatartása veszélyeztetheti a Bethlen-háznak Miklós testamentumán alapuló nyugalmát – különösképpen szeretné szem előtt tartani, s tanítani. Felhozatná Bécsbe, „ide hozzám, es Magam Hazamban Magam szemem elött Tanitassam a Praeceptoravall és Magam legjek Fő Praeceptora Legjen nekemis mulattságom Vigasztalom Rabságomban Venségemben".[23] Fél, hogy Bethlen István tudatlan marad, s a közmondás szerint: „A Tudatlan értetlen embernell sintsen gonoszabb Igasságtalanabb." Újfent látható e levélből, hogy oktatási elveinek kialakításában mily nagy szerep jutott a Jób könyve 11:12-nek: „Tudatlanul fell ne hadgjam nőni, mint a borjut, vágj a' Vad Szamár Vemhet"... S amikor általlátja, hogy Bethlen Istvánnak – akit ő egy év után felső akadémiákra szándékozik küldeni, mint apjával, Bethlen Mihállyal tette – a család még a bécsi tartózkodás költségeit sem fogja fedezni, *latinul* ír néki levelet, s nyilván a választ is úgy várja el.

Ekkor, élete vége felé, mintha még egyszer Apáczai-tanok sejlenének fel sorai mögött. Hihető, hogy nem csupán anyagi okok miatt szeretné a két unoka, Miklós és István együtt-tanulását, hanem azért is, mert általánosította, amit Apáczai *Fortius Tanácsá*ban az olvasásról mondott. „Egyedül, ha lehet, soha semmit ne olvass, mert az egyedül olvasás unadalmat szerez, keveset használ, s az elmét megtompítja, hanem ha valamely authort akarsz olvasni, olvasd másodmagaddal. Mert az más jelenlétéből csudálatos az, mely vigyázó ítélet származik, úgyhogy ehhez képest egyedüllétedben csak álmadni láttassál."[24]

Az ösztönös pedagógiai törekvések – látjuk, az *Önéletírás* létrejöttében ezek is nagy szerepet játszottak – áthatják Bethlen Miklós mindennapi tevékenységét is. Habitusa az örök pedagógusé. Nem csupán oktatni, hanem nevelni is akar, s legtöbbször a személyes példamutatás, a saját életéből vett intő példák eszközéhez folyamodik. Erkölcsi eszményeinek normává emelkedését óhajtaná az élet számos területén. Vay Mihályt ekként oktatja a házasságra: „...abba vet Kgytek mayi iffju rend, hogy addigh keres nem feleseget annyira mint gazdagságot, hogy az eletenek legh drágább részét, Iffjusagat el veszti, osztann sem feleseghet sem Gazdagságot nem talal, vagy ha ezt az utolsót el éri, a két elseőt nem, mert az üdő viszsza nem jeő, A Gazdag Aszszony penigh gyakrabban nem Felesegh hanem Aszszony szokott lenni, Bizony nem kötötte Isten a gazdagulast az hazassag melle, hogy hogy gazdagulnak megh sok szegény hazasok, hogy hogy szegényednek megh sok gazdag hazasok, lattjuk mindennap."[25] És megoldásul – e bölcs tapasztalatok mellé –

saját házasságát ajánlja követendőnek. Miként a Teleki Sándort feddő levél célja is az, hogy önmagát állítsa példaként eléje: „Szomoruann értettem kgd loval való eseset. Hey Uram Uram Erdélyi Fő rendü Iffjusag! Hogy soha sem találkozek köztetek tsak eggyis követője Bethlen Miklósnak a Józanságba. A lovatok patkójával eggy aranyu, vagy annalis oltsobb az Eletetek s a Betsülletetek, el iszszatok, erővel magatokat meg ölitek. Özvegyet Árvát szaporittotok."[26]

Kurátori, iskolafejlesztési teendőiről többször is szót ejt önéletírásában Bethlen Miklós. Több mint harminc esztendeig volt a református egyház világi gondnoka, működéséről a *Sudores et crucesben* is számot ad. Levelei alapján nyilvánvalóvá válik iskolaszervező programja és munkássága központi gondolata. Az tudniillik, hogy a szerinte legjobb szakembereket, az Apáczai–Keresztúri-kör munkatársait vagy tanítványait próbálja megnyerni a legfontosabb pozíciók betöltésére! Volt peregrinációs ephorusát, Csernátoni Pált – Apáczai-tanítvány, a kolozsvári iskolában „Apáczai alatt logicae et rhetoricae lector et classicum inspector"[27] – pártfogásába véve, neki is része van abban, hogy Enyedre hívják számtan- és filozófiai tanárnak. Hívná haza a kiváló latinistát, Jászberényi Pált is Londonból. Hogy „feltámassza" Keresztúri Pált és Apáczai Jánost![28] Jászberényi is szorosan kötődött a két kiváló pedagógushoz. „Gyulafehérváron a jeles pedagógusnak, Keresztúri Bíró Pálnak keze alatt kezdett tanulni, majd 1650. júl. 26-án Sárospatakon lett togátus diák, abban az időben, mikor ott Comenius működni kezdett s Tolnai Dali János is rektorkodott. Utóbbi helyen azonban nem időzhetett túl sokáig, mert tanult vagy tanított Kolozsváron, Szászvároson, Debrecenben és Nagybányán is; 1653-ban pedig visszakerült Gyulafehérvárra, hol Keresztúri Bíró Pál udvari lelkész felügyelete mellett az udvari scholában I. Rákóczi Ferencnek és Bethlen Miklósnak praeceptora volt 1655 decemberéig, Keresztúri haláláig. E minőségben feltétlenül ismerhette Apáczai Csere Jánost és Basire Izsákot, kik közül előbbi az ő praeceptorságának szinte egész ideje alatt, 1653 novemberétől 1655 októberéig, utóbbi pedig 1655 márciusától tanára volt az ottani kollégiumnak" – írja Kathona Géza.[29] Az *Önéletírásban* említi Bethlen, hogy apjával együtt munkálódott Jászberényi hazatérésén, másutt is ír róla, hogy Jászberényivel levelezésben állott. E momentumot igazolja Bethlen 1666. júl. 8-i levele is, amit apjának írt. „...addig az Tsernatoni Pall Vram hivassat halasztóm, de Jaszbrenyi Vramnak irok, de ennekem úgy tetczik, ha azok mind ketten most ithon volnanakis en az szegény üdvezült Vasarhellyi Vram (kinek halalan bizony szivessen szánakozom) hellyebe az Tsengeri István eles elmejet nyelvet szeretnem, mert Tsernatoni Pall Phÿsica s mathematicara készült inkab Theologiara Jaszbrenyi Pál felöl való judiciumomat is tudgya kgld, ki mindazonaltal az Theologiaban is szépén fundatus de az latinitasban et in minoribus sokkal töb hasznot tehetne..."[30] Igyekezete 1668-ban hozta meg gyü-

mölcsét, Csernátoni és Csengeri ekkor lett enyedi tanár, amiből az is kitűnik, hogy velük Bethlen a cartesiánus–coccejánus vonalat kívánta erősíteni. Ezt a választását nem igazolta az idő, önéletírásában is elismeri Csengeri szakmai érdemeit, emberi tulajdonságai felett azonban ítéletet mond: „Csengeri István, nagy tudós theológus és híres prédikátort theologiae professornak, kurátornak, és részszerént perceptor s erogatornak tevék malo et exemplo et eventu, kárt is valla a kollégium miatta."[31]

Imponáló az a határozottság, a jogkör védelme, amellyel – ha kell, a fejedelmi udvarral is szembeszállva – a kurátorok és az iskolák függetlenségét őrzi. Csernátoni halálakor azt írja levelében, hogy az új professzor kinevezése körül „legyenek vigiázásba, valamint az Udvar a Curatorok hire nélkül ne elegyittse abba magát, Ecclesiank és Scholainkra nezve nem lévénn az olljan ighen io példa".[32]

Ám Bethlen nemcsak az enyedi kollégium ügyeit érezte sajátjának, éppúgy szívén viselte az udvarhelyi (vö. 1672. jan. 5-i levele) vagy a kolozsvári iskola érdekeit. Otthonában, Bethlenszentmiklóson pedig az ugyancsak Apáczai-tanítvány Uzoni Balázzsal megvitathatták a gyakorlati pedagógia Apáczai-féle módszereit és hagyományait. A mesterhez hű tanítványok az ő elképzeléseit valósították meg, nem egészen egy évtizeddel halála után: alsóbb iskolát alapítottak, ahol Uzoni – természetesen magyarul – „mind férfi, mind leány gyermekeket tanított".[33]

JEGYZETEK

1 BETHLEN Miklós *Önéletírása,* közread. V. WINDISCH Éva, bev. tan. TOLNAI Gábor, Bp., 1955, I, 162.
2 *Uo.,* I, 165.
3 *Uo.,* I, 143.
4 *Uo.*
5 Bán Imre hívja fel erre a figyelmet a *Comenius és a magyar szellemi élet* című tanulmányában, in BÁN Imre, *Eszmék és stílusok,* Bp., 1976, 165.
6 *Uo.*
7 BÁN Imre, *Apáczai Csere János,* Bp., 1958, 541.
8 *Uo.,* 420.
9 BETHLEN Miklós *Önéletírása,* I, 148. Apáczai kőmíves-hasonlata: „Márpedig ahogyan egy mesterember szánni való, ha *csak* szerszámai vannak, éppúgy a mi növendékeink sem érnek semmit, amíg csak eszköznek való tárgyakkal töltik tanulmányi idejüket. Viszont mily sokra vihetnék rövid idő alatt, ha előrebocsátva a reáliákat, előbb mintegy az egész épület anyagát összegyűjtenék igen nagy bőségben, azután azokat a köveket, melyeket összeillőbbnek tartanak, a logika segítségével kiválogatnák és rendbe raknák, grammatikával mint cementtel összeragasztanák, a retorika által pedig a házat mindenféle színű virággal és dísszel felékesítenék." In APÁCZAI CSERE János, *Magyar Logikácska és egyéb írások,* az előszót írta, a szövegeket válogatta és jegyzetekkel ellátta SZIGETI József, Bukarest, 1975, 90.

10 Jób könyve, 11. 12.
11 L. a 9. sz. jegyzetet.
12 BÁN Imre, *Apáczai...* 497.
13 BETHLEN Miklós *Önéletírása*, I, 162. Vö. APÁCZAI CSERE, *i. m.* 181, ahol Apáczai tíz vagy tizenegy professzort említ és száz alumnus diákot.
14 BETHLEN Miklós *Önéletírása*, I, 148.
15 APÁCZAI CSERE, *i. m.*, 189.
16 BETHLEN Miklós *Önéletírása*, I, 148.
17 APÁCZAI CSERE, *i. m.*, 151.
18 *Uo.*, 132.
19 BETHLEN Miklós *Levelei (1699–1716)*, összegyűjtötte, sajtó alá rend., bev. tan. és tárgyi jegyzetek JANKOVICS József, Bp., 1987 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 6/1–2), 612. sz. levél.
20 Mivel nem tartozik szorosan tárgyunkhoz, itt említem meg, hogy az Apáczai-oeuvre még egy igen fontos dokumentumáról is feltételezhetjük, hogy Bethlen Miklós ismerte. Az *Önéletírás* I, 164. oldalán jegyzi meg, hogy tanára „egy celebris disputatiót írt vala De peccato originali, és én annak corollaria responsiót ex theologia et philosophia". Aligha lehet igaza Fábián Ernőnek, aki *Apáczai Csere János* című kismonográfiájában azt állítja, hogy e művét 1659-ben írta Apáczai, s Bethlen respondensként adta elő. FÁBIÁN Ernő, *Apáczai Csere János*, Kolozsvár, 1975, 111. Inkább arról lehet szó, hogy Bethlen a függeléket a miltoni témájú – itthon legteljesebben Bán Imre leírásából ismert – doktori értekezéshez, miként Bethlen a tartalmára is utal, az első emberpár bukásáról írt *De prima hominis apostasia*hoz készítette.
21 BETHLEN Miklós *Önéletírása*, I, 141.
22 BETHLEN Miklós *Levelei*, 577. sz. levél.
23 *Uo.*, 682. sz. levél.
24 APÁCZAI CSERE, *i. m.*, 118.
25 BETHLEN Miklós *Levelei*, 299. sz. levél.
26 *Uo.*, 675. sz. levél.
27 BETHLEN Miklós *Önéletírása*, I, 176.
28 *Uo.*, 192.
29 KATHONA Géza, *Zrínyi Miklós halálára Londonban 1665-ben megjelent gyászversek*, in Irodalomtörténeti Közlemények, 1975, 222.
30 L. BETHLEN Miklós *Levelei*, 21. sz. levél. Jászberényivel folytatott levelezéséről Bethlen másutt is megemlékezik. „És ezt én különösen a célból tettem [ti. titkos jegyekkel írt, J. J.], hogy édes testvéremnek, ki ekkor Franciaországban időzött és egy Angolhonban levő hű barátomnak, Jászberényi Pálnak, a szükséges költségeket és a hazai ügyek állásáról kívánt tudósítást kézhez juttassam, és viszont az Európában országgyűlésileg folyt dolgok hírül vevése által saját tudvágyamnak eleget tehessek." – Bethlen epistolájának teljes szövegét l. *Uo.*, 1159–1180.
31 BETHLEN Miklós *Önéletírása*, I, 262. Csengéríről l. még HEREPEI János, *Művelődési törekvések a század második felében, H. J. cikkei*, szerk. KESERŰ Bálint, Bp.–Szeged, 1971, 3–12 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 3).
32 BETHLEN Miklós *Levelei*, 206. sz. levél.
33 BETHLEN Miklós *Önéletírása*, I, 235.

AMI AZ ÖNÉLETÍRÁSBÓL KIMARADT...

Az *Önéletírás* arányait vizsgálva észre kell vennünk, hogy a Bethlen perbe fogása után eltelt tizenkét – vagy ha csak a mű végére pontot tevő 1710-es dátummal számolunk, hat – esztendő eseményei mennyire aránytalanul kevés teret – mindössze alig másfél nyomtatott oldalt! – kaptak a hatalmas opuszban.

Ez csak azt sugallhatja számunkra, hogy Bethlen a maga politikai pályafutását bebörtönzése után már lezártnak, folytathatatlannak tartotta, melynek eseménytelensége már nem adekvát tartalom e formához. Leszűkült mozgástérben folyó egyhangú börtön-hétköznapjairól nincs mit mondania, kényszerhelyzetből fakadó befelé fordulásához, pszichikai élményeinek és folyamatainak kirásához megfelelőbb forma az imádságé.[1]

Ekképpen, ha élete alakulásáról, fő művében meg nem örökített napjairól s napfogyatkozásáról mélyebb ismereteket kívánunk megszerezni, óhatatlanul az erre legalkalmasabb műfaj, s egyedüli forrás, a misszilis levél segítségéhez kell folyamodnunk.

1704 – házának, a hazának s Isten házának oly siralmas esztendeje[2] – első felében még aktív Bethlen Miklós kancellár, néhány levél is rendelkezésünkre áll, az *Önéletírás*t kiegészítendő, ez évből. Különösen kiemelkedő értékű közülük a *Columba Noé* – ahogy a bécsi iratanyag között található példányra Bethlen maga írta reszketeg kézzel: Corpus delicti[3] – kíséretében Pano István kereskedőnek átadottak, a tervezettel közösen a bukás okozói. A Szentkereszti Andrásnak, valamint a G. Hamel-Bruyninxnek szóló levelek egyaránt fontos bizonyítékai voltak az ellene indított eljárásnak. Bethlen ellen szólt, s a gyanút fokozhatta és fokozta is, hogy még Szentkeresztinek sem árulta el a kézbesítendő iratcsomó tartalmát: a hollandiai magyar diákok állapotáról és sorsáról értekezik benne – írta neki.[4]

Ez évből aztán már csak a perével kapcsolatos levelezése, beadványai-védekezései egy részét ismerjük. Az országgyűlés, a gubernium – melyek Bethlen bűnösségét kimondani hivatottak – egyaránt megkapja a neki szánt kérelmet, s legfőbb ellenségéhez, Rabutinhoz is szabadulása végett fordulna 1704. július 7-én.[5] Apor Istvánt és Haller Istvánt már a „halálra sentencziaztatott" Bethlen Miklós kéri, hogy tekintsenek el

korábbi ellenségeskedéseiktől, részrehajlás nélkül törekedjenek kegyelmi kérvénye mellett.[6]

Mivel szebeni fogsága (1704–1708) idején a levélírástól is eltiltották, ez az önéletírásában is oly kevéssé megvilágított életszakasz levelek hiányában talán sohasem lesz alaposabban megismerhető. E közel négyéves időszakról ez idáig csupán néhány apró momentumot sikerült föllelni, ami egyébként rávilágít a gubernium tétovázó, erélytelen állásfoglalására is.

Wesselényi István naplójának segítségével e börtönévek első pár hónapjának eseményei, a vele való bánásmód rekonstruálható. A rekonstrukció eredménye megegyezik azzal a néhány utalással, amely e korszakról az *Önéletírásban* fennmaradt.

1704. jünius 23. Az urak kérik a generálist, „hogy a Cancellariushoz had menyen Pap észt Felelte hogy inkáb Őrdőgőtt bocsát hozzá, mintsem Papott, a Feleségétt is kérvén hozzá arra semmitt sem felelít, a silbakott pedig meg engette hogy az ajtón kivűl állyon ne belőll, Ugyan a Directornak is meg izente hogy úgy felellyen hozza mint Császár Árulójához, Ugyan ma akarván az kétt Itillő Mesterrel leveleitt fel hányatni...[7]

1704. jünius 28. „Ma reggel úgy tudtuk hogy fel hozzák Betlen Miklós Uramatt a Tőrvényre de mint hogy a melly nap az Evocationak Octavaja inclusive volna, nem ma, a mint sokak gondolkodtak felőllé, hanem holnap úgy mint Vasárnap volna, de Vasárnap sem rendi sem ideje nincsen, arra nézve hétfűre halasztatott, es igy a kik ez mai napott felellmel várták sokak, azoknak irtoztato napok Hétfű lészen a ki ászt éri kőzzűlűnk, Egyéb iránt tintátt Pappirossatt es egyéb requisitumokatt úgymint a Diplomatt Verbocit es Istvanffitt be adták, a mellyekbűl erőssen laborál es izeni is az Uraknak hogy mint ollyan ember a kinek fejétt Joszágátt keresik bizony meg gondolhattyák midocsa Confusus, úgy hogy sokat a kitt ir ki vonnya, viszont akitt hatul ir, előll teszi, a kitt előll ászt hatul teszi, mellyre nezve olly nagy momentumu dologra, nem egy kétt három nap hanem jo hoszszas idő kivántotik."[8]

Az ítélet meghozatala után jegyzi fel Wesselényi, hogy Rabutin ki akarta végeztetni Bánffyval a volt kancellárt, de ő azzal hárította ezt el magától, hogy nincs rá parancsa, Bethlen sorsa a császár kegyelmében áll. *Szeptember másodikán* úgy hallja a naplóíró, a császár megtiltotta a generálisnak, hogy Bethlennek baja essék. „Az mikor pedig a Betlen Miklós dolgárul való parancsolattya el érkezett volna, ászt mongyák hogy a levelett a földhöz csapta s ászt mondotta hogy meg gondolám, hogy igy járok vélle, de ezek az Urak engem csak orromnál fogva hordoztanak."[9]

November 26-án pedig azt jegyzi fel naplójába, hogy Bethlen felesége, Rhédey Júlia arról panaszkodik: semmit sem tud az uráról, talán beteg, mert a beküldött ételből alig hiányzik valami.

Ezután egy ideig hallgat a diárium a rab úr sorsáról, majd csak *1705. május 29-én* találkozunk újra nevével: „Nyavallyás Betlen Miklosné

Aszszonyom solicitálván hogy az Urához had mehetne Pap bé az Innepre, minthogy még éccemél többször meg nem engedték, de a Generál semmiképpen meg nem engedi a melly igen ritka példa szőrnyű es hallatlan rabság illy testi és lelki éségben tartani illyen embert, az Aszszony nyavallyás elegett zúgolódik hog Décrétumot mitt hoztak el bocsátásárul, csak hogy el titkollyák &c. Kivel magát emészti az Vrának semmi hasznot nem tészen vélle, sőtt inkább kárt, es szorosabb rabságot."[10]

Ugyan ez idő tájt Rabutin és Bánffy György beszélgetésében is terítékre kerül Bethlen sorsa: „Ugyan az Úr a Generálnál fen létében, hozodott elő Betlen Miklós Uram, kérdvén a Generál az Urtul, ha nem jőtt é valami irás felőle Bécsbül, kire mondotta az Ur hogy nem jőtt semmi, az után kérdette menyi ideje volna már rabságának, az Úr mondotta hogy a múlt héten el múlt esztendeje, mellyre mondotta hogy van három hoolnapja hogy eszében sem jutott, kire az Úr mondott, hogy maga az ablakrul oda láthatna a Generál az ablakra a hol fogva van, es ez lött vége a beszédnek, szőrnyű rabság a kitt, ászt sem tugyák élé meg holt e? vagy miképpen van az oltátul fogva, mert ászt ember nem láthattya."[11]

1705. júl. 19-én – miután két héttel korábban meghallotta a császár halálának hírét, „Szintén akkor évet ebédet, elhajította a késit, és azt mondotta, hogy: No hát én is odavagyok. És azóta nem is igen ött bűvában" – bár a levélírás meg volt számára tiltva, „Betlen Miklós Uram mongyák hogy irt volna plajbárcal egy kis pappirosra a Commendáns engedelméből a Feleségének melyben irta hogy a Császárt meggyászollya fekete köntöst csináltatvánn magának, az Aszony ü maga pedig el felejthetetlenül örökre meg gyászollya, azonban valami könyvekett is kéretett bé hogy olvassa őket."[12]

1705. aug. 7-én a naplókészítő feljegyzésre érdemesnek találta: „Acton Uram hozta le Betlen Miklosné Aszszonyomnak egy memorialissat, mellyben irta hogy nem lévén semmi subsistentiára való médiuma, segicse a Generál valamivel, azomban az Urához is bocsássák bé, hadd mehessen hozzá; Mellyre a General úgy replicált, hogy izenye meg a Gubernium neki, hogy felesen lévén itt ollyak akik eö Felségétt szolgállyák, és szolgálattyát promovéálni kivánnyák, eö csak azoknak succurálhasson, felejti azoknak gazdálkodni a kik meg ez Országott is az ű Felsége hatalma alól el akarták szakasztani, azért csak élhessen a mint élhett es tülle semmit is ne várjon: Hogy pedig az Urához bé mehessen, a mint hogy eddig is nem lehetett, úgy ez után is abban mód nem lesz..."[13]

Bethlen a testi-lelki börtönben szenvedett, ez év szeptemberi feljegyzések tanúskodnak erről: *Szeptember 17.:* „Betlen Miklosné Aszonyom fel küldőtte az Ura Cipojátt menyit ött benne, a melly nem evett volna 4 falatnál tőbbet, kéretvénn az Uratt hogy bár csak ászt tudhatná meg hogy talám beteg az Ura, hogy nem eszik." *Másnap:* a „General meg engette hogy a melly inassa Betlen Miklós Uramnak maga mellett volt egész rabságában es most halálosan meg betegedvén oda bé ki vitték

onnan es mást vittenek bé helyette, észt pedig meg izente Betlen Miklós Uram hogy Gyógyitássá az Aszszony, ez az inas ászt mongya hogy anni a sok féreg a házban a kiben vadnak minthogy az ablakot sem engették meg hogy meg nyissák a nagy rekkenőségben, hogy a móly is mind meg eszi rajtok a kőntőst olly szőrnyűségben vagyon a szoros rabságban."[14]

1705. szeptember 19.: „Betlen Miklós Uram meg betegedett es az rab Házbul ki hozott inassa beszélli hogy a mikor meg sententiázták volt az Urát es viszsza vitték a Rabházban miképpen panaszolkodott Csuti Dezmassanak es mint kezdett imádkozni, attul félt ha ágyában ölik meg es meg hadta az inassának, hogy ha el talál alunni ecaka fel kőlese, ne találtassák készűletlen, viszont ha ű el alszik az inas, amazis fel kőlti ha valami zőrdűlés leszen ecaka, menyitt olvas Énekel imádkozik, akkor pedig harmad nap múlva micsoda szőrnyű szív fogás es nagy nyavallya jőtt volt reá, a mint maga is mondotta volt mikor eccer Zilahi Uramat hozzá bé eresztették volt, hogy az Őrdőgnek micsoda szőrnyű kisirtetit bocsátottá volt Isten reá, hogy ha még eccer ez reá jű soha el nem szenyvedheti annak utána pedig mint akadott kűlőmb kűlőmb vigasztalásokra a Bibliában az Istennek lelke által, es mint olvasta az inassának, ászt mondván nézd meg fiam mire találtam es előtte olvasván úgy vigasztalta magátt, Ászt is beszélli hogy a mint bé van vonva az ház szőnyegekkel akiben fogva van mondotta az Úr hogy hiszen káros ászt a szőnyegett hogy itt étetik a mollyal, annak akié mert hiszem ha aranyal volna is a fal bé vonva csak ugyan rab vagyok én és sémi hasznom nem volna benne, Az mikor pedig a Császár halálátt meg hallotta volna, azon szőrnyen busongott es siratta, a mikor pedig az Apor halálátt meg hallotta, azon is sirt ászt mondván szegény Komám, az Isten bocsássa meg neki sok fele gonosz cselekedetett, az el múlt télen pedig olly hidegett szenyvedtenek ászt beszélli, maga nappal fel őltőzvén a dolmányon felyűl a japonikájátt azon fellyűll a hoszszu vadászó mentéjétt fel vőtte s meg se hagyott tűzett rakni mikor fájok volt is ászt mondván ne rakj mert ha el fogy a fa a feleségemnek meg mongyák es tőbbett kűldenek, de ha lesz itt fa nem kűldenek, had maragyon inkább a gyermekeknek tudom nekik is szűkön vagyon, az inas pedig az mentén fellyűl Pokrocátt köpenyegjétt fel vette es úgy jártának a házban, Ászt is mondotta hogy egyebett semmitt nem kiván hanem hogy ebbűl a rabságbul ki menekedgyék es meg láthassa Feleségétt gyermekitt azontúl ha Istennek úgy teccik Őrőmel meg hal, most hogy meg betegedett az inas maga kente a Torkátt az Úr, a meg mondotta, hogy ne cselekegye, de ászt mondotta meg érdemled édes fiam, meg is izente hogy az Aszony gyógyitássá."[15]

Csak *1706 októberéből* vannak az első konkrét adataink, hogy a család határozottabban megmozdul Bethlen Miklós helyzetének megváltoztatása s a rab kiszabadítása érdekében. Theodor Ottó Salmot kéri Rhédey

Júlia, hogy járjon közben a császárnál, és a Bécsből Szebenbe induló legközelebbi gyorspostával császári utasítással parancsoltassa meg az erdélyi guberniumnak és a szebeni parancsnoknak (Rabutinnak ugyanis hiába parancsoltatott), hogy a foglyot eresszék ki a szigorú őrizetből, és a megfelelő biztosíték mellett bocsássák a császári udvarba.[16] A császárhoz *október 7-én* intézett kérvényének kivonata szerint 2 éve és 4 hónapja szomorkodik ártatlan férje szigorú fogsága miatt, ki fegyveresekkel körülvéve nem érintkezhet sem a lelkésszel, sem a családjával, barátaival. Szabad levegőre nem viszik, az ablakot nem lehet kinyitni, a vécé bent van, ezért szörnyű a bűz, ruhája, ágyneműje megrothadt. Kéri a császárt, hogy szabadítsa ki férjét ebből a szoros fogságból, vitesse a császári udvarba, ahogy Rabutinnak nemrég megparancsolta, de ez a parancs nem hozott változást, részben azért, mert Rabutin akkor nem tartózkodott Erdélyben. Mivel most sincs ott, a császár parancsolja meg a szebeni parancsnoknak, hogy Bethlen Miklóst késedelem nélkül küldje a császári udvarhoz, vagy ha a jelen helyzet ezt nem engedi, enyhítse fogságát és eressze házi őrizetbe, ahonnan majd az udvar elé járulhat ítéletre.[17]

Feltehetőleg e mozgolódás eredménye, hogy Tarczali Zsigmond még *e hó 24-én* ezt írhatja Teleki Sándornak: „Isten segedelmébül, és Kegyelmes Vrunk eö Felsége kegyelmességébül Eö Felsége kegyelmes második parantsolatival (mivel az elsőt Kleinburg Vram Aradrul vissza hozta) im én leküldöttem údgy hogy választis hozzon, Zőld Adam Uramat, Eö Felsege az Commendánsnak meg parantsolta, hogy sokat szenyvedet Méltoságos Cancellarius vrat öt Nagat, sub custodia tartsa udgyan, de úgy, hogj merito de Aresto conqveri non possit, míg alkalmatosság lesz, hogy eö Naga ide Udvarhoz fel jöhet, mellyben hogy alkalmatosságot keressen meg van masodszoris parantsolva Meltosag. Rabutin Generalisnakis. A Guberniumnak penig hogy az Eö Felsége Parantsolattyának effectumára vigyázzon. Eszt már kgltek idgj tudván cum quatis amicis consultalkodgjék, és magávalis az szegény vrral, mitsoda modalitással lehetne mentül hamaráb ide vdvarhoz az vrnak eö Naganak jüni, kezességenne vagj hogj? ha kezességen, kik lennének a kezesek, s mi formán? modot talalván penig Nagtok kgltek mellyel praeveniálhatna az M. Rabutin vr dispositioját, mingyárt irjon fel ide eö Felsegének, semmit nem cunctalodván, mert valamint adventus Cancellarii suae Majestati placet, ita certo placebit modalitas quam adventus citius fieri poterit: Sapienti pauca."[18]

Ha Wesselényi István naplójához folyamodunk ismét, látjuk, hogy mindezek ellenére nem történik lényeges változás Bethlen sorsában az elkövetkező hetekben.

1707. január 5-én írja: „Azomban Betlen Miklós uramnak cipójárúl és borárúl vévén eszében az felesége, hogy beteg. Feljöve azért az asszony az úrhoz és térdén állva könyörge, csókolván a lábát az úrnak, hogy

izenjen a kommendánsnak, hogy külgyön be hozzá és láttassa meg. ha doctort kell-é béküldeni. Melyet midőn az úr elkövetett volna, estve aszt izené az úrnak a kommendáns, hogy ű beküldte a strásamestert és megláttatta, de aszt mondotta, hogy néki nem kell és mit is csinálna ő a doctorral és néki nem kell sem enni sem innya. Mely izenetit a kommendánsnak az úr estve az asszonynak megizené, követé még is az asszony az urat, hogy hadd mehessen bé Köleséri uram hozzá, efficiálja az úr a kommendáns előtt. Némelyek vélekednek úgy is, hogy talám meg is holt nyavalyás, csak hogy nem mondják meg, hogy az asszony ne tudja meg."[19]

1707. január 13.: „Ugyan ma béküldvén Ződ Ádám két decretumot, egyet a Guberniumnak, mást a kommendánsnak szólót, melyet szegény Betlen Miklósné asszonyom mingyárt hoza fel az úrnak, kiben megírják, hogy a kommendánsnak is küldött űfelsége parancsolatot, hogy a feleségét Betlen Miklós uramhoz hozzá bocsássák és a papot is. Azomban a generalnak is parancsolt űfelsége, hogy felkísértesse Bécsbe, melyre is az úr az asszonynak úgy resolvált, hogy holnap öszvegyűjti a Guberniumot és végeznek felőle. A másik decretumot pedig mingyárt vitte fel a kommendánshoz az asszony, és az urat is kérte igen, hogy ne halassza a dolgot. Akárki gondolhatja, micsoda örömére volt szegény asszonynak."[20]

Rhédey Júlia azonban csalatkozik reményeiben: „A kommendáns nem hogy bebocsátotta volna az urához, de még magához sem admittálta a kommendáns. Ma azért feljőtt és a gyermekit is felhozta magával, hogy azokat is bevigye az apjokhoz. Az urakat is azért az úr felgyűjtvén vagy hívatván, a decretumot elolvastatá előttök. Azután pedig Naláci Lajos secretarius által a kommendánsnak szóló decretumot is felküldék, melyet az asszonynak megizenvén, mingyárt fogta magát és ismét felment a kommendánshoz, hogy szemben légyen az urával, minthogy ott a kommendáns házánál vagyon fogva az ura egy házban, és a gyermeket most is felvivé, de a kommendáns most is be nem bocsátotta, hanem csak re infecta jőtt le az asszony. Naláci uramnak pedig aszt felelte, hogy meglátja, mit parancsolt űfelsége, és azután izen az uraknak felőle is. Minthogy délután izené az úrnak, hogy űfelsége aszt parancsolja, hogy az asszonyt és a papot bocsássa bé hozzá, csak azokat is úgy, hogy mindenkor egy német tiszt jelen légyen, amikor beszélnek egymással. Ma pedig az asszony a gyermekit is felhozta volt, és officialis is nem volt jelen, akit béküldjön véle, azért nem bocsátotta bé. Ezért csak izenje meg az asszony, holnap hány órakor akar bemenni az urához, holnap magát és a papot is bebocsátja, csak izenye meg, amint hogy el is hiszem nem halasztja nyavalyás asszony sokára, holott már elmúlt három esztendeje, hogy nem látta az urát, és valami hírt is alig halhatott felőle, sokszor csak aszt sem tudta, ha él-e vagy megholt légyen."[21]

Végre *15-én* megtörténik találkozásuk, azonban a királyi parancs ereje ellenére is csak nagyon nehezen! A kommendáns a gyermek bebocsátása elől mereven elzárkózik – az nincs a dekrétumban –, s Rhédey Júlia elé is akadályokat szeretne gördíteni: talán a kurucuk küldték be a dekrétumokat. Végül azonban „admittálta is az asszonyt a papjával együtt, egy tiszt is lévén jelen, aki hallgatózván, hogy mit beszéltek, meg gondolhattya pedig akár ki, micsoda elámulással volt szegény rab úr, mikoron elsőben meglátta feleségét, akit több három esztendejénél hogy nem látott."[22]

Rhédey Júlia betegen találta férjét, „hagymáz hideglelésben", s családi diskurzusukat a német tiszt irányította!

E hónap végén még kísérlet történik arra, hogy a beteg foglyot alkalmasabb szálláshelyre vigyék, s családját beengedjék hozzá, Tige báró ez utóbbiba bele is egyeznék – Teleki Sándorné Bethlen Júlia kivételével –, de a kommendáns „ászt adá válaszul, hogy ű már megunta az asszony sok alkalmatlankodását, azért ű tudja mit parancsolt néki űfelsége, és ha ezzel megelégszik az asszony jó a jó, ha hol nem, azután magát sem admittállya az asszonnt...,"[23]

Hogy Bethlen Bécsbe szállítása késik, valószínűleg nemcsak a katonai önkénynek, a Bécs és Erdély közötti bonyolult közlekedésnek tulajdonítható, hanem a Rákóczi-diplomáciának is szerepe lehet benne. Erről győz meg Pekry Lőrinc *1706. november 29-én* II. Rákóczi Ferenchez írott levele is: „Alázatosan akartam Nagysághod értésire adni: Zöld nevű Bethlen László szolgája, az ki Bécsből ki szokott Szebenben járni, ujjalag az vajdánál van Havasalföldében. Sok levelet hozott Szebenben. Úgy veszem eszemben, az Bethlen Miklós gratiája szine alatt azt akarná Vajda Uram ki lopatni Szebenben secretariussa által, kirül az posta által irtam vala Nagysághodnak. Ehhezkipest nem lehet semmikippen meg engedni, hogy ki mennyen. Úgy beszelte az Vajda, hogy ujjólag Nagy Szombatban az Anglus és Hollandus követek ki jöttek, de nem az régiek. Négy holnapig való armistitiumot kiván az császár, és az békesség minden bizonnyal az magyarokkal meg lesz. Erdélyt Nagysághodnak engedik de qualificative. Ezeket nekem az Szpotár izente, az ki ugyancsak jó akarója Nagysághodnak s az igynek, nem színes mint Vajda Uram. Ezeket kötelessigemnek tarottam Nagysághodnak megh imom, az Bethlen Miklós szabadulását is, vagy fel vitetését. Most bizony a tracta reminségéért vinnék fel, hogy az ő Noé Galambjával ágat vitetnének, az korsó vizével öntöződhetnének. Káros ember lenne eő a mi részünkről, ha most fel vinnék, hadd üllyön ott, az míg az békesség vagy meg forr, vagy el bomlik."[24]

Egy év múltán pedig Thorockay János arról tudósítja Károlyi Sándort, hogy hamisan költötték Bethlen halálhírét, „az melly Ember Havasely Földéből iőtt hazudott mert Betlen Miklós nem holt meg Capusi Uram Betlen Miklosnenál volt szálláson. Sárpatakit fel küldöttek Becsben,

az Pápisták kevánnyák Haller István Uramat Gubernátornak, az Szászok Apafit az Calvinisták Betlen Miklóst kevánnyák ez bizonyos."[25]

Ám Bethlen gubernátorsága csak kívánság maradt, Tarczali *1708. január 4-én* arról ír, hogy február 29-én kezdődik a magyarországi országgyűlés, s „Ha addig sem szabadúl meg a szegény úr, akkor az országot kell requiralnunk, kiis instalván nem kétlem eö Felsége condescendal kéréseknek..."[26]

A „szegény úr" azonban addig sem szabadult meg, hanem *május elsején* indultak vele Bécs felé a fegyveres kísérők. *Július 18-án* érkeztek a császári fővárosba, ahol megengedték, hogy fogadott szállásán lakjék, „egy gefreiter, három soldat" őrizze, Tarczali véle lakjon, inas, szakács szabadon ki és be járhasson, s ami a legfőbb: „ténta, papiros, posta és minden írás, izenet, levél jövése, menése szabados légyen".[27]

A bécsi évek legkorábbra datált levele, amelyet jelenleg ismerünk, *1708. augusztus 14-én* kelt, s ebben arra is utal, hogy felszabadult a levélírás tilalma alól. De ugyané levél számol be arról is, hogy már korábban írt Rhédey Júliának – bár Bethlen szokásait és a postai viszonyokat ismerve valószínűnek tarthatjuk, hogy az ugyanaznap írott részletes levelére utal.[28]

E tájt írt levelei, miként Tarczalié is, még igen reménykedők, a hamari szabadulás gondolatkörének jegyében fogantak. *1708 novemberében* a levélírás lehetősége mellett „rövid nap tellyes szabadulásomotis remenlem", s az év hátralevő részében hangneme már nem változik. Hamarabb is „kieresztettek volna ebből a kaliczkából" – de a szüret elvonta a bizottság embereit ügyének folytatásától, most viszont a téli idő behajtja a szüretelőket, „kevés nap véget vet dolgomban egészen jól" – írja Erdélybe.[28] Szinte a naivitásig hisz a jó ügy győzelmében, hol egy tisztviselő köszvényének, hol pedig egy titkár ajándék-ösztökélő halogatásának tulajdonítja szabadulása késedelmét: „Világ szerentis úgy hiszem rővid nap mea Bona Causa triumphabit, szinte bele farad mar a' Sátán es a Világ az en üldözésembe. Szinte eggy holnapja hogy az en dolgomra rendelt Commission el végződött az en dolgom. Egy Secretarius halogattya tsak az Referada irast a Csaszarnak, talam ajándékot vár, de mind Isten dolga Minél későbben annal jobban szabadulok, tsak a Felesegem goromba busulasat szánom."[29] Egyre jobban erőt vesz rajta az *Önéletírásban* is megfigyelhető sztoikus életérzése, saját sorsáról a Teleki, Rhédey és Bethlen családok ügyeinek bécsi képviseletére, hazája és vallása ügyvitelével való elégedetlenségére terelődik a figyelme.

1710-ben csak egyszer tesz említést eljövendő szabadságáról, s legközelebb majd *1711-ben*, az új császár beiktatásától remélheti, hogy „Isten meg meg engedi látnom kgyteket".[30] Egyben kéri, hogy újfent instáljanak mellette a kínálkozó alkalom okán. Annál inkább bízhat szabadulásában, mert kiderült, hogy csak a „Galambot", a *Columba Noët*

róják fel vétkéül, s azt sem annyira megírása miatt, hanem hogy miért nem a császárhoz fordult a tervezettel, mint tette annyiszor korábban, miért a holland és az angol követhez küldte. Bethlen hadakozik igazsága és ártatlansága mellett, s azzal érvel, hazája, vallása, nemzete s a császár és szövetségesei javára törekedett. Írással, tollal küzdhet csak, köszvényesülő ujjainak engedetlensége azonban nagy akadályt jelent. Egy esztendő leforgása alatt tíz konc papírost is megtöltött soraival: „Egy reszet most be kültem a Professoroknak. Irtam igassagom oltalmazasara valo sok memorialet, Nagy halom, Nagy rakas ez. Az en Imadsagimot sok üldözesek alá vettetett vilagi Eletemet, de ennek meg hiya vagyon egy keves."[31] Érdekes és ez idáig egyedülálló említése ez levelezésében az *Önéletírás*nak, *Imádságoskönyv*ének, de arra is következtetni enged, hogy az ismerteken kívül még számos – az utalásból meghatározhatatlan jellegű, de bizonyára védekező célzatú – írása készült rabsága ideje alatt. – „...de nem irtam Galambot ne felly töle" – jegyzi meg kissé öniironikusan, az előzményekre és a körülmények hatalmára is találóan utalva. Bethlen Miklós halálakor irományait is lefoglalták, gyanakodtak ugyan antikatolikus kicsengésű iratokra, s a hagyatékot cenzúráztatták teológusokkal is, ám e vizsgálat eredménye, a lefoglalt és a család tulajdonába később visszakerült iratok aránya nem ismeretes.

1711 szeptemberében erdélyi látogatója érkezik Bethlen Miklósnak, s e látogatás következményeként újabb, nem várt diplomáciai beavatkozás lehetősége csillan fel. A felsőbb országok egyetemeire igyekvő protestáns diákok nem kerülték el a bécsi rabot sem. Így történt, hogy ifjú Pápai Páriz Ferenc még ajándékot is – apja akkor megjelent *Pax Crucis* című könyvét – vihetett neki, s „Bethlen Uramis örült az könyvnek".[32] E látogatás alkalmával Pápai peregrinációs albumába Bethlen a következő sorokat írta be:

Per multas afflictiones oportet nos ingredi in Regnum Dei. Act. 14. 22.
In se quotidie experiens scripsit, magnis Mundi
honoribus indutus & exutus, vano titulo Comes
Nicolaus de Bethlen Anno Salvatoris nati 1711.
Scribentis aetatis 7Omo. Captivitatis Dei 8tavo.
Viennae 21. Septbr.[33]

S amikor ezt az album-beírást meglátta Hallében Schardius konzisztóriumi tanácsos és a hallei református egyház igazgatója, „tőlem mingyárt tudakozta, hogy micsoda rab Úr az, és in quo statu légyen. Amint tudtuk, Sérczi urammal együtt (ki is harmadnappal ezelőtt Hollandiába indult) declaráltuk a dolgot, melyet nagy commiseratióval hallgatott, és azt mondotta, hogy jut eszébe, hogy Danckelmann uram (ki is most itt lakik Hálában) beszéllette volna egyszer az Őnagysága dolgát, Bécsben lévén akkor, amikor az Őnagysága szebeni processusa az udvarnál fenn forgott. De ők azt gondolták, hogy vége vagyon azon processusnak az Úr Őnagysága consolatiójával, márpedig értvén az Őnagysága

hosszas rabságát, intimálta nékünk, hogy írjuk meg Bécsbe, bőgj [illegible] még de tempore esset és olyan instantiája által reménlene az Úr Bécsiből valami kevés consolatiót magának, ha Őnagysága consultumnak aránza, küldje által az instructiót kezébe, ő Danckelmann urammal együtt cum assistentia aliorum religiosorum Berolinensium fideliter procurálja. Így lévén a dolog, adja elméjére Kegyelmed Őnagyságának a Schardius uram istenes szándékát, és ha őnagysága több rosszat nem lát benne messzelátó elméje szerint, declarálja hosszas nyomorúságát, írván à parte Danckelmann és Schardius uraméknak, benne fogyatkozás nem lészen" – írja levelében valószínűleg Tarczalinak ifjú Pápai Páriz, s hozzáfűzi még: „Adja Isten, ne kívántassék szolgálatjok, jó intentiójok ugyancsak méltó becsületre."[34] Nincs közelebbi tudomásunk Danckelmannék közbenjárásáról, de Bethlen jóakarója lévén – „szeretett, becsült engem ez az ember igen; mikor elbúcsúztam tőle, könnyezve csókolt meg", jegyzi fel róla Bethlen még 1690-ben –, elképzelhető a diplomáciai kapcsolatfelvétel.[35]

Feltételezhetően az 1712-es koronázás körüli szokásos amnesztiának is lehetett szerepe abban, hogy *1713. september 20-án* végre változás állt be sorsában: reverzális ellenében felszabadult az őrizet alól, jóllehet a császár engedélye nélkül sem szállását, sem Bécset nem hagyhatta el.[36]

Ezt követően 1716 márciusáig, felesége haláláig még csak említés sem történik levelezésében az Erdélybe való visszatérésről. S mint tudjuk, e tragikus eset sem szolgáltatott kellő indokot arra, hogy – akárha időlegesen is – hazaengedjék.

Tarczali Zsigmond egy fennmaradt, 1715 első felére datálható levéltöredéke viszont megőrizte számunkra e kérdéskörnek egy fontos adalékát. E közvetett forrásból szerezhetünk tudomást arról, hogy a Bethlen család a problémát továbbra is napirenden tartotta; olyan részletekre is fény esik, amelyekről eddig nem tudtunk. „A Mélt. Úr Hazájában való botsátásanak kérését a mi illeti – írja Tarczali Bethlen vejének, Teleki Sándornak –, en arrúl magamis sokat, sokszor gondolkosztam, nemis találok én abban lehetetlenséget, mellyért bizonyos circumscriptiokkal meg nem lehetne; Kérésének módgyát idgj gondolnám jobnak, ha a' Mélt. Asszony és egészsz Háza, a Nemes Statusokat alázatos Memorialissokkal requirálnak, cautiot és minden securitast igirvén, tsak hátra lévő napjainak végzésére való haza botsattatasaert a Szegény Úr mellet intercedalni és Memorialisokat (ad Caesarem) vadgj raepresentalni vadgy tsak recommendalni méltoztatnának. Ha penig ehez nemelly impedimentumok miat eö Nagok nem bizhatnának követnek a szerint in sine strepitus magok, és a méltóságos Bethlen Familia, és tsak küldenék kezemben a' Memorialist én tudnám mint kén promoveálni, fel lehetne aztis tenni, hogy ha Erdélyben nem bár tsak Husztra botsátanak. A kérés szabad azért senkit meg nem büntetnek, a' mint iram talam Isten effectumatis adna, De ez az Urnak magának nem tetzik

semmikeppen vélem megis tiltotta az Aszonnak; aszt mondgja ha küldenek sem merne haza menni mert ujjab veszedelemben ejtenek, meg vallom, tudván az Úr termeszetit magam sem tudom, lehetneé az illy abstractiohoz tselekedetit és szavait eö Naganak alkalmasztatni, hogj balra ne vinnek? Itt látom inkab járni az Úr elméjét ha az Aszszony fel jüne ide eö Nagahoz..."[37] Mely kívánsága gyakran hangzott el vecsernyekori könyörgésében: „Ha rabságomban is, hadd élhetnék feleségem jelenvaló vigasztalásával, dajkaságával e megkeseredett vénségemben maholnap rám omolható betegségeimben és halálomban."[38]

Volt már szó róla, hogy a bécsi évek egyhangú napjainak belterjes eseményeit nem méltatta Bethlen a megörökítésre. Aki eddig oly hatalmas erőfeszítéssel dolgozta fel élete, tettei történetét, leveleiben rendkívül szűkszavúan szól önmagáról, élete folyásáról, körülményeiről. Egy-egy gondolattal utal egészségi állapotára, amely világ csudájára méltó, egy ízben pedig külső ábrázatáról írja meg, szinte portrét küldve, hogy az a szebenihez képest mit sem változott. Tolla minden energiáját leköti viszont gazdaságának, családjának távigazgatása, ezért gyakran mindenes ügyvivője, egyetlen bécsi támasza, Tarczali Zsigmond leveleihez kell fordulnunk, hogy pontosabb képest kaphassunk Bethlen élete könyvének e megíratlan zárófejezetéről.

Immár beletörődve sorsába, elfogadva a változtathatatlant, sztoikus nyugalommal, az áhított „békességes tűrés"-sel viseli el a száműzetés terhét. „Lelki örömben" él, az isteni gondviselésnek tulajdonítva mindazt, ami őt érte. Látomásai támadnak, melyektől „fogva énbennem az Istenben való bizodalom, hüt, reménség, békességes tűrés, Isten akaratján való megnyugovás, engedelmesség, alázatosság, hálaadás, egyszóval minden lelki ajándékok az én nagy vigasztalásommal szemlátomást nevekedtek s nevekednek naponként."[39]

Ebből a talán *pietista* életérzésből, világlátásból – melyre nagyon jellemzőek a „vecsernyekori könyörgés", *A léleknek Istennel, magával és a testével való beszélgetése* sorai – „Az en Vensegemnek remenlett Dajkaja Coronaja", Rhédey Júlia halálhíre zökkenti ki, hogy aztán még mélyebbre süllyedjen benne. Vesztesége feletti fájdalma olyan nagy és súlyos, hogy kozmikussá tágítva, a barokk végleteket mozgósítja a próféta nagysága és önmaga semmisége közötti hasonlatban. „En az en el kabult keserűségemet kepzelni sem tudom, nem hogy ki mondani tudnam. Szörnyű keserves pelda Ezechiel 24. 15. & seq. En nem vagyok Propheta Gane vagyok. De ennyivel keservesebb az en dolgom Ezechielenel. Velle az Isten beszellet Felesege halala okatis meg mondotta, es hathatosan vigasztalta. Azonba ugyan tsak maga temette el. Ez ennekem eggyik sints, mind azaltal mivel hogy ennek előtteis biztattak, hogy könnyebbitteni fogjak ezt az hazi Arrestumot, ugy hogy szabadon jarhassak a Varosba s a Varosonn kivülis valahol szeretem. Ehhez kepest most akarom eő Flsgt supplicalni, hogy Temetes es Arva Hazam rendbe

vetelere botsassanak be, amor [illegible]
Vagyok Istenbe bizodalommal es jo remenseggel."[40] [illegible]
megvilágítják Bethlen lelki összeroppanását, majd a békességes türésre, önmagán erőt vevő pietista gesztusát: „Meltóságos Jó Uram gyamoltalan Hazan történt igaz Istennek látogatásán magamis el kábult elmemet ki nem tudom irnom, annyival a Szegény Úr haborodását irhatom mindazáltal nyilván tapasztalom a' szenvedésben Istennek eö Naganál nagj kegjelmét lenni, mellyet az Úr mai eö Naga levelebül magais eszre vehet."[41]

A kezdeti, kimondhatatlan fájdalom az isteni gondviselés lelki flastroma alatt sajgássá tompul, s így – bár levélstílusban addig ritkán elért magaslatokon jár – a tőle megszokott, józan, racionális hangra hamarosan visszatalál, s a temetéssel kapcsolatos gyakorlati utasításokra tér át. Legvégül pedig, a számonkérés leveleiben ironikus fekete humora is jelentkezik: „Be elvétetted-é, vagy mi a veszélyt irsz, hogy 20 vég fekete posztót vettetek, talám az utat is posztoval teritettétek be a Háztol fogva a Temetőig?" – feddi a temetési pompában pazarló József fiát.[42]

Hátramaradó napjaiban – melyek számát bizonyára megrövidítették a felesége halála s a haza nem mehetés kiváltotta pszichikai folyamatok – írt levelei már egy magát ugyan meg nem tagadó, de lelkileg összetört öregember portréját vetítik elénk. A „praefectuskodáson", József fia és Teleki Sándor gazdasági irányításán kívül az Erdélyben maradottak – családtagok, egyházi és világi tisztviselők – közömbössége, hozzá nem értése feletti dohogás jelenti a kapcsolatot hazájával.

Bécsi környezete is megkeseríti végnapjait, de erről leveleiben csak elvétve, bátortalanul tesz említést – a tény viszont kitűnően jellemzi Bethlen hatalmának és erejének hanyatlását. Ezúttal ismét Tarczali Zsigmond leveleit kell tanúztatnunk a teljesebb tájékozódás végett.

Az agg Bethlen Miklóst szakácsa, Szaplonczai István tartja megfélemlítve a karmai között. Szaplonczai – katolizálván! – minden bizonnyal császári szolgálatban állt, és feladata a Bethlen körüli kémkedés lehetett. Csak így végezhette bűnös üzelmeit. Bethlen aláírását hamisítja, kölcsönt vesz fel a nevére – teheti, hiszen Bethlen levelei az ő kezén fordulnak meg, végrendeletét is ismeri, neki mondta tollba Bethlen. Tarczalit – azzal fenyegetve, hogy megöli, ha még egyszer Bethlen Miklós közelében látja – sikerül távol tartania, és „hamis ragalmazo nyelveskedésekkel engem az vr mellöl el tudván fogattak be helyettem szállásra az vr mellett lévö szobában nyilvan valo kurvakot és azokkal kereskednek ház bért tüllök vévén."[43] Döbbenetes és egyben tragikomikus ez az ellentét, mely szintén Bethlen megfélemlítéséről árulkodik: míg szállása egyik szobájában a vén rab Bethlen Miklós naponként hálát ad Istennek, hogy nem fertéztette meg magát, addig másik szobájában bordélyt rendez be Szaplonczai!

Tarczali állításának igazságáról egyébként maga Bethlen győz meg, amikor egy kényes levele utóiratában jelzi, hogy „Ketelen Szaplonczai

miat adtam ezt Tartzalihoz, hogj ell küldgje. A valasztis Tarczalihoz kel dirigálni."[44] S csak akkor meri megírni az otthoniaknak, hogy „En eő kgyme, Szaplontzai Szolgám, Coquam miatt szenvedtem 2. esztendőtől fogva annyit, bizony Ezer Tallérért fel nem vettem volna kit az Isten tud", mikor Szaplonczait már négy hónapja nem is látta.[45]

A Bethlen Miklós halálát követő eseményekről, a bécsi temetésről, illetve a test hazaviteléről és erdélyi örök nyugalomba helyezéséről az utókor egymásnak ellentmondóan nyilatkozott. A legvalószínűbb az, hogy a Scipióként hazáját hamvaira sem érdemesítő s az utókor kegyeletteljes elégtételével otthon pompásan eltemetett Bethlen-kép egyaránt az írói vágyak kivetítése. Ma már sem hazaviteléről, sem bécsi temetkezési helyéről nincs kézzelfogható bizonyítékunk. De az bizonyos, hogy Erdély exkancellárjának még legutolsó levelei, végrendelete, intézkedései is arról tanúskodnak, hogy élni vagy halni, de haza készült. Tarczali Zsigmond leveleiből, híradásaiból – az eltemettetés körülményei mellett – pedig az tűnik ki legalább annyira világosan, hogy Bécs mindent elkövetett Bethlen ott-tartására. Élve vagy holtan, de Bécsben. Jóllehet a Bethlen-párt – ha létezett volna valaha –, vezetője másfél évtizedes meghurcoltatása után, széthullott volna, s a hetvenöt éves Bethlen Miklós sem jelenthetett már aktív politikai tényezőt, neve még mindig fényesen csillogott, s hazatérése az ártatlanság diadala lehetett volna.

Az alábbiakban Bethlen ügyvivőjének, Tarczali Zsigmondnak leveleiből idézem a Bethlen Miklós halálára, temetésére, írásainak visszaszerzésére vonatkozó részleteket. A címzett Bethlen József.[46]

1716. október 28. „Szomorúan írhatom Nagodnak, a mi jó Urunk, Nagod édes Attya el múlt Tsötörtökön kezdvén roszszatskán lenni, hirtelen tegnapra viradolag el nehezedék, és edgy nehányszori vér hányása után, udgyan tegnap 11. és 12. dellyesti óra között, szép tsendes halállal, sok szenvedesinek véget vetvén e Világbúl ki múlék: Isten nyugossa meg.

Meg itilheti Nagod, mennyi bajom légyen és ide s tova való futkosásom. Az Excelsum Consilium Bellicum tegnap minden irásit a' szeginy Urnák el petsetelteté s el vitete, mellyeknek ki adattatasokért Nagodnak Instalni kell: Költsége sem maradt szeginynek több 94. forintyánál (a mit Nadgy Miklósi Uram hozott vólt Szaplonczaiékra, kik haláláig szomoritották, költötte szeginy). Abbúl tsinaltattam Diófa koporsót és ahoz való vánkosokat, szemfedelet mind tiszta gyótsbúl, Dolmántis tsinaltattam a M. Herczeg Aszszony [II. Apafi Mihályné Bethlen Kata], és a' T. Cancellaria teczésébül, fekete kamukábul, és idgy ma estvére bé tészem a' koporsóban, továbra.

Szeginynek nadgy kivánsága vólt, és sokszor mondotta, ha meg hal, s meg engedik, a Testét haza külgyem, és az üdvezült Aszszony melle temessék, idgy tetzik a' M. Herczeg Aszszonnak és a Cancellarianakis. de ebben illy difficultások vannak.

1. Engedike még haza vitelet? a [illegible]
Cancellaria által kerek de még Resolution [illegible]
Nagod jüe, vadgj küld embert, vadgj itt fogadgyak e [illegible]
mert Miklosi Uram tsak maga arra elégtelen.
2. Míg a Nagod tudositását vészem, s készitem az utra, addig [illegible]
sam a' Testet.
3. Költségem nintsen, a le vitele penig könnyen fel telik 300 fl. én udgjan
kerek, de nem tudom adnake a Camaraúl?

Ha pedig a levitelet meg nem engedik (mellyet udgjan nem reméllek) vagj Nagod udgj parantsollya, Isten hirevel én itt tisztességesen el temettetem, a T. Cancellaria és M. Herczeg Aszszony assistentiajokkal."

1716. november 21. „Vettem alázatoson Nagod méltóságos levelét de 10. currentis, látom nehezen esett Nagodnak a' Néhai Úr Testének itt lött el temettetese, Szeginynek haza vitettetese bizony nékemis inkáb tetzett vólna, De edes Nagos Uram, mit lehetett egyebet tennem, midön az eö Felsége maga Parantsolattyát meg értettem, aszt változtathatni nadgy bizontalanság, annyival inkáb hogy senki hozzá sem akart szólni, addig penig tartani mig Nagod, vadgj Nagtok Instantiaja fel érkezett vólna, abba mód nem vólt, mert Házánal senki nem szenvedte vólna, Criptában sem tették volna bé a Templomokban, propter Religionem edgy szóval, minthogy le vitetése denegaltatott, e másként nem lehetett; Isten nyugossa meg; Szeginynek memoriajara ha Nagtok akarja lehet Epitaphiumot metzettni, és a' Földetis a holot fekszik a Praelatustul meg Arendalni, másként 9. 10. esztendők után, midön osztán a koporso el senyved, a' földnek szük volta miat affele meg nem Arendált Sirokat fel szoktanak hanni; azért más Vallásunkon lévö nadgy emberekis, kik itt el temettetnek, vadgj udgjan meg veszik, vadgj idgj meg Arendallyák a' földet, és affelett erigáltatnak magoknak Monumentumot.

A Néhai Urnak Irási ki adásaért, Nagod nevével már Instalni fogok az Excelsum Bellicumnak, és midöre ki adgyák, Ngdt tudositom..."

1716. november 28. „A Néhai Úr Irásinak ki adásáért, tegnap elöt adtam Instantiat Fel. Eugenius Herczegnek, mihelyt Resolutiom lesz, és ki szerezhetem Nagodat tudositom, egyéb Portékatskairul penig Szeginynek tudom Nadgy Miklos Uram eddig Ngdat informálta, én kezemben semmit nem vehettem." [...] „...ezen kívűl két helyere maradt ados a Néhai Úr 25. Rhenes forintokkal, mellyekertis gyakorta molestaltatom. Temetésere a Szeginy úrnak sok alázatos Instantiaimra attak 160 forintot: de azzal nem érvén kellet addalnom 25. forintot, és idgy azon költségtülis noha nehezen lehetet, Nagodat meg mentettem."

1716. december 30. „A Néhai Mlt. Úr Irásit ez napokban revidealylyak és minyárt kezemben adgja az Excelsum Bellicum."

1717. január 13. „A Szeginy Úr Irásit én kérem interim mitsoda difficultások intervenialtak az Úr Szent Kereszti Uram Nagodat informálhattya."

1717. január 23. „Az néhai Mltos. Úr Irási ki adasaban difficultás interveniált, ászt mondgyák addig ki nem lehet adni, míg accurate nem examinaltatnak supponaltatvan azok köszt lenni ollyaknak, a' mellyek contra Religionem Catholicam et Statum Publicum vólnának: Ezeket ki movealta én jól tudom, lássák mire mennek, nadgj vadra údgj hiszem nem kapnak, en tovabrais urgealom, de igen jó vólna ha Nagodis égj Memorialist íratna eö Felségének és Szép Levelet Princz Eugeniusnak, Instalván azért, hogj azon Irásokat nominanter adgyák az én kezemben ezen Irásokat az Úr Szent Kereszti Uram tudna jól concipialni ha Nagod requiraltatná..."

1717. március 13. „Az néhai Méltós. Úr Sírja meg vételerül, es az Epitaphiumrúl beszéllek elsöben a kikkel illik, és az után Nagodat voltaképpen tudósítóm. Szeginynek Irásit már meg hanták s Censuraltak, ez napokban el válik, mit tartanak meg, és mit adnak ki közzülle... Szaplonczai akar mennyit irjon, de hidgye Nagod, és választ se tégyen Ngd, hamis es tsalard ember ez, hazugságával bubán ejthetne Nagod; most udgy hiszem nem sokra meg találllya hellyet, a mikben mondgyák egyelitette magát. Szeginy Úr, akasztofát jövendőlt volt neki."

1717. március 20. „Látom gonosz Szaplonczai igazán írja Nagod hazúg levelet, jól atta Isten hogy tömlöczben volt a Szeginy Úr halálakor, mert tudom jobbanis meg háboritotta vólna, egy szóval hazud mindenekben. A néhai Urtul hallottam ők vólnának adosok, nem eö Naga nekik, egyéb adossági penig már meg vannak a Szeginy Urnák fizetve, hamissan kóldul: Szerentsetlensegének oka maga veszett erköltse mellyet istentelenül fog arra a jámbor Miklósra. Nagod neki semmi választ ne tegyen akar mennyit irjon Nagodnak, mert pernicios ember. A melly Irásit a Szeginy Úrnak el lopta, hazud, mert kezében nintsenek, ki atta még akkor a Papoknak, és már viszsza sem adnák neki, mert azokis meg útálták, ártalmoktul penig semmit ne féllyen Nagod."

1717. április 17. „Az üdvezült Úr Irási közöt noha nem remellem, de igaz udgy tartok magamis hogy valami interpraetatiora valót ne talallyanak, azertis procedalok velle ollyan tsendesen, de bizza rám Nagod mert bizony Consolatiojat nem kárát munkálodom."

1717. szeptember 1. „A Néhai Úr Irási ki kéréséhez már enis bátrabban szóllok, mert meg vallom eddig tartózkodtam, félvén ne tallallyának köszté valami offensiojokra való matériát, a' melly az Ispánság dolgátis impedialhatta vólna." [...] „Akarám errülis Nagodat alázatoson tudósitanom. Én a Papokkal, kiknek Jurisdictiojok alat vagyon az a' Föld, melyben az üdvezült Úr Teste fekszik beszéltem, és idgy Informáltanak, eök, ott, azért a 75. forintért, mellyet a' temetéskor nekik attam, a' Testet meg hadgják 7. esztendeig, senkit oda, a' hellyre nem temetnek, ha penig az alat Nagod azon földet örökösön meg akarja venni, és in perpetuam memóriám Epitaphiumot felette tsináltatni, az Epitaphiumon kívűl, kérnek tsak a' földért 450. Rhenes forintokat mert ászt mongják,

nékik az a' föld in perpetuum többet nem importál, mivel egyszer el adva lévén, azon helyre soha senkit nem temethetnek, hanem ha valaki a' Méltós. Familiabúl itt találna meg halni. Ha penig Nagod udgy akarná meg arendalni, hogj 30. vágj 40. esztendeig senkit azon helyre ne temessenek, míg az üdvezült Urnák Tsontyais porrá lészen, azis fel telik 150. forintban, azomban Epitaphiumot e szerint nem engednek erigalni."

1717. október 16. „A Néhai Úr Irásinak egyik részét már ki atták, mellyek köszt van Bibliája, és Soltaros Könyveis, ott találtam ezen Testamentumatis, és accludáltam, lássa Nagod mit tselekszik vélle.

Több manuscriptumit melly sok könyvekbül áll ben tartották ászt állitván hogy a' Catholica Religio ellen vólna, azért Censuralni kell a' Viris Theologis, kiknekis fizetnünk kell, et si voto illorum nihil contra Cath. Religionem Sapere reperientur, azokatis ki adgyák, én rá tsak ászt feleltem: Meg irom Nagodnak és a mit parantsol a tévő lészék. A ki adottakértis kellet adnom fl. 3. mivel lég kisseb dologis itt, költség nélkül végben nem mégyen."

1718. augusztus 27. „Szaplonczai István, (ki miat a Szeginy Úr tsendesen meg sem halhata) innen elabalt, és a mint mondgyak Erdélybe bé ment..."

JEGYZETEK

1 Igazolja ezt *Önéletírásában* is: „mert én ugyan ab anno 1703. Szebenbe menetelemtől fogva való üdőt nem tarthatom napjaimnak, hanem keserűség és halál éjszakájának." BETHLEN Miklós *Önéletírása*, kiad. V. WINDISCH Éva, bev. tan. TOLNAI GÁbor, Bp., 1955, I, 241.

2 *Uo.*, II, 131.

3 Lelőhelye: Haus- Hof- und Staatsarchiv, Bécs. Hungarica 365. fasc. A per szövevényes folyamatának legalaposabb áttekintését l. JUHÁSZ István, *Bethlen Miklós politikai pere*, in *Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve*, 1944, Kolozsvár, 1945.

4 BETHLEN Miklós *Levelei*, összegyűjt., sajtó alá rend., bev. tan. és tárgyi jegyzetek JANKOVICS József, Bp., 1987 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 6/1-2), 546. sz. levél.

5 *Uo.*, 550–554. sz. levelek.

6 *Uo.*, 555. sz. levél.

7 A tanulmány első megjelenésekor a Wesselényi István naplójának kéziratáról készült mikrofilmet használtam. A szöveg azóta megjelent modern átírásban, azonban olvasati bizonytalanságok-eltérések miatt saját olvasatomban közlöm. Vö. még: WESSELÉNYI István, *Sanyarú világ, Napló 1703–1708*, I–II. köt., közzéteszi MAGYARI András, Bukarest, 1983–1985, I, 112.

8 *Uo.*, I, 114–115.

9 *Uo.*, I, 207.

10 *Uo.*, I, 434–435.

11 *Uo.*, 457.

12 *Uo.*, I, 475, 488.

13 *Uo.*, 505.
14 *Uo.*, I, 541.
15 *Uo.*, I, 542–543.
16 Kriegsarchiv, Bécs, Alté Feldakten. Másolatáért Esze Tamásnak mondok köszönetét.
17 Uo. Másolatát szintén Esze Tamásnak köszönhetem. Feltehetőleg e beadványra volt válasz I. József császár alábbi intézkedése:

JOSEPHUS Divina Favente Clementia Electus Romanorum Imperator Semper Augustus, ac Germaniae, Hungáriáé, Bohemiaeque REX.

Illustres, Spectabiles, Magnifici, Generosi, Egregii, Prudentes, ac Circumspecti, Fideles Sincere Nobis dilecti! Posteaqvam ad demissas, et iteratas Generosae Comitissae Júliáé natae Rhedei preces, qvibus diutinam passiónem, duramque Mariti Sui, Spectabilis ac Magnifici Comitis Nicolai de Bethlen, Captivitatem, incessanter Nobis remonstrabat; benignĕ resolvimus, mandavimusque Egregio Fideli Nobis dilecto Gottefrido Hőnisch, Regiminis Peditatiis Nostri Pálffiani Vice Colonello, ut ipse, dicti Comitis duram Captivitatem (provisa tamen de Persona ejus sufficienti securitate:) eo modo leniret: ne ejus occasione, de jactura sanitatis justa ansa conqverendi ei supersit; Imo etiam dictae Conjugis et Pastoris Religionis Suae accessum qvoqve, in praesentia ad id ordinandi Officialis Nostri, admittendum esse, Clementer concessimus; qvoad Generáli Nostro Armorum Praefecto, Fideli Nobis dilecto, Spectabili et Magnifico Joanni Ludovico Rabutin, Comiti de Bussi, se aperuerit commoditas, eundem Comitem Nicolaum de Bethlen, cum securitate ad Aulám Nostram mittendi. Qvod licet praefatum Vice Colonellum Nostrum pro debito suo execututum nulli dubitemus; Nihilominus, Vobis etiam significandum esse duximus, qvo Vos qvoqve qvantum partium Vestrarum érit, curetis: ut dictum benignum mandátum Nostrum, effectum suum sortiatur. Qvi in reliqvo Vobis Gratia Nostra Caesareo-Regia semper benigni propensi manemus. Dátum in Civitate Nostra Viennae Austriae, Die Vigesima Mensis Octobris, Anno Domini Millesimo, Septingentesimo Sexto. Regnorum Nostrorum Romani Decimo Sexto, Hungarici Decimo nono, Bohemici verő Secundo.

Josephus (Országos Levéltár F 46, 1706/161.)

18 WESSELÉNYI István, *i. m.*, II, 13.
19 Wesselényi István naplójának a *Rákóczi tükörben* kiadott részletei, vál. és szerk. KŐPECZI Béla és R.VÁRKONYI Ágnes, Bp., 1973, I, 269.
20 *Uo.*, 271.; WESSELÉNYI, *i. m.*, II, 23.
21 *Uo.*, 272.; WESSELÉNYI, *i. m.*, II, 24.
22 *Uo.*, 273.; WESSELÉNYI, *i. m.*, II, 25.
23 *Uo.*, 279.; WESSELÉNYI, *i. m.*, II, 44.
24 OL Rákóczi-szabadságharc lt. Fasc. I. A. 22. A levél másolatáért Esze Tamást illeti köszönet.
25 *Uo.*, Irregestrata.
26 Tarczali Zsigmond Teleki Sándorhoz írt leveleinek jelzete: OL P 658, 26. cs. 3491/1/1–115.
27 BETHLEN Miklós *Önéletírása*, II, 151.
28 BETHLEN Miklós *Levelei*, 561. sz. levél.
29 *Uo.*, 578. sz. levél.
30 *Uo.*, 594. sz. levél.
31 *Uo.*, 596. sz. levél.

32 Ifjú Pápai Páriz Ferenc leveleinek jelzete: OL P 658. 12. cs. Külföldön tanulók levelei.
33 GERGELY Pál, *Pápai Páriz-album az Akadémia kézirattárában,* Magyar Tudomány, 1961.
34 PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Békességet magamnak, másoknak,* bev. tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi NAGY Géza, Bukarest, 1977.
35 BETHLEN Miklós *Önéletírása,* I, 402–403.
36 Reverzálisának szövegét l. BETHLEN Miklós *Levelei, i. m.,* a 652. sz. levélben.
37 Tarczali levelének jelzete a 26. sz. jegyzetben.
38 BETHLEN Miklós *Imádságoskönyve* in BETHLEN Miklós *Önéletírása,* II, 233.
39 *Uo.,* II, 196.
40 BETHLEN Miklós *Levelei,* 684. sz. levél.
41 L. a 26. sz. jegyzetet.
42 BETHLEN Miklós *Levelei,* 696. sz. levél.
43 Hogy nem túloz Tarczali, arról legmegbízhatóbban Szaplonczainak az a fennmaradt levele tájékoztat, amelyben halálosan megfenyegeti Tarczalit; s amely egyben arra is fényt vet, hogy Bethlen Miklósnak ekkor már semmi tekintélye nem volt előtte.
Édes Tarczali Uram!
En penig protestalok hogy ha kgld mostánság mi hozzánk jö edgy átállyában pár Pistollyal jüjjön, mert a dolog mivelünk jól nem lészen, azért jobb edgymás köszt simulate meg békélnünk; észt en kglmednek bona fide irom, hogy idgy légyen, mert külömben roszszul járunk mind ketten, mert én tartozom hogy az én Feleségemet meg segitsem, azért kérem kgldet ha kglmed élni akar, észt az edgy hetet várja el, és mi hozzánk ne jüjjön &c. külömben bizonnyal irom kglmednek hogy halál következik bellöle; Interim észt az orrára rojja fel kglmed, hogy ászt monda kglmed ma hogy ki hányat bennünket, *meg látom én ászt hogy mellyik Bethlen Miklós es Tarczali Sigmond meri ászt fel tenni* és vigyázzon kglmed mit tsinálok én ebbül mert én észt el nem felejtem. &c
Szaplonczi István

Summa summarum penig hogy kglmed ide ne jüjjön valamig én meg nem mondom, mert Isten tellyes Szent Háromság údgy segillyen vadgy én, vadgy kglmed de ebül jár valamellyik &c. Die. 8. Julÿ. 1716. (OL B 2, 42/1716.)
44 BETHLEN Miklós *Levelei,* 682. sz. levél.
45 *Uo.,* 697. sz. levél.
46 E Tarczali-levelek mindegyike Bethlen József iratai között található. (OL P 1953)

„CSINÁLJUNK ERDÉLYBŐL EGY KIS HOLLANDIÁT"

BETHLEN MIHÁLY ÚTINAPLÓJA

Képzeletére bízván magát, kétszeresen – időben és térben – is utazik Bethlen Mihály útifeljegyzéseinek[1] olvasója. Utazik, mert a szerző legfőbb tanítómesterével, Descartes-tal szólva: „ha a régi századok embereivel társalgunk, ez majdnem olyan, mintha utaznánk."[2] S utazik, mert ezúttal olyan író mellé szegődött útitársul, aki azt hozza a kései olvasó tudomására, mit látott-hallott, tapasztalt a 17–18. század fordulóján, amikor is tanulási vágytól fűtve bebarangolta Európát.

Ki is e képzeletbeli utazás vezérlő kalauza, ki vállalkozik arra, hogy immár három évszázados kéziratának soraival visszavezesse autósztrádáiról a 20. századi elmét a 17. század göröngyös kocsiútjaira? Literátor család leszármazottja: a 17. századi Erdély történelmét megörökítő Bethlen János unokája, legnagyobb önéletírónk, az erdélyi kancellár Bethlen Miklós fia: Bethlen Mihály. Nevét egyetlen fennmaradt írásos emléke, a kor- és művelődéstörténeti adatokban hallatlanul gazdag útinaplója révén tette emlékezetre méltóvá.

Az útinaplóírást megelőző éveiről alig-alig rendelkezünk életrajzi adattal. Amit tudunk, azt javarészt az apa önéletírásából merítjük. Már születéséhez anekdota fűződik. A nagy ijedségé. A család az elsőszülött fiút – a legfőbb örököst, a név továbbvivőjét – várva várja. Bethlen Miklós éppen a radnóti országgyűlésen ülésezik 1673-ban, mikor levelet kap feleségétől. „Születése után harmadnappal a feleségem maga és gyermekéről írván, és tudakozván akkor, hogy mikor mégyek haza, szintén akkor érkezett a levéllel a szolgám, mikor fenn a palotán a voksolás volt. Hogy őtet az ajtónálló bé nem bocsátotta, azt hazudja: Az asszony halálán vagyon, bocsáss bé az úrhoz; ezzel a hírrel az ajtónálló béjöve s nékem megsúgá. Felette megháborodám..." – számol be érzelmeiről, de legnagyobb örömére hamarosan kiderül, hogy a szolga csak az ajándék reményében keltette a rémhírt.[3]

A gyermek Bethlen Mihályt – vagy ahogyan a családban hívták: Mihókot – idejekorán tanulásra fogták. Eleinte otthonában, Bethlenszentmiklóson tanította őt Samarjai Péter (a szépírásra), Tőke-Vásárhelyi István és Felfalusi József. Iskolaéveit feltehetőleg Erdély ez idő tájt leghíresebb iskolájában, az enyedi kollégiumban töltötte, amelynek

Bethlen Miklós is egyik kurátora volt. Iskolai tanulásáról – neve nem szerepel a kollégium beiratkozott diákjai között – azonban eddig csak közvetett bizonyítékok vannak: Bethlen Miklósné halvány levélbeli utalása, valamint az útinapló levélkatalógusában azok a feljegyzések, amelyek az enyedi professzoroknak írt levelekről adnak számot.[4] A fiatal erdélyi főúr életének legvilágosabban elénk táruló szakasza az az alig négy év, amelyet tanulmányai kiegészítése és betetőzése végett külföldön töltött, s „bujdosásának" eseményeit peregrinációs naplójában az utókorra hagyományozta.

Hazatérte után apja közvetlen segítsége lesz a birtok igazgatásában, de aktív politikai tényező, aminek Bethlen Miklós látni szerette volna, soha nem válik belőle. Hamarosan megnősül, Rákóczi majdani bizalmi emberének, Vay Ádámnak lányát, Erzsébetet veszi feleségül. Apjának – lemondása révén – sikerül számára biztosítani Máramaros főispánságát és Huszt főkapitányi tisztét 1702-ben. A szabadságharc eseményei minden bizonnyal meggátolták e tisztei gyakorlásában, a történések elől Brassóba húzódik, s 1706-ban már halálának hírét jegyezheti fel az ugyancsak Brassóban élő krónikás, Cserei Mihály: „Gróff Bethlen Mihály, Miklós fia itt Brassóban meghala, a testét kivivék Zabolára, s ott temeték el; nem az apja esze vala nála, örökké ivutt, már az elméje is megtébolyodott vala a sok borital miatt."[5] De talán nemcsak a mértéktelen italozás volt az oka, hanem fiziológiai alapja is lehetett „megtébolyodásának". Bethlen papja azzal vigasztalta szebeni rabságában Bethlen Miklóst, „jobb volt, hogy az Isten kivötte a világból, mert micsoda nyomorék nyavalyatörős volt". Csekély vigasz lehetett, hisz amikor Bethlen Miklós feleségétől megtudta a halálhírt, „csak elholt belé és sokáig semmit nem mondhatott, hogy egyetlen reményét, háza oszlopát – ahogy *Imádságoskönyv*ében Bethlen Mihályt nevezte – elvesztette."[6] Súlyos betegségének is szerepet kellett játszania abban, hogy az útinaplójában oly éles szemű megfigyelőnek bizonyuló, az átlagnál tanultabb, kiművelteb, világot látott fiatalember hazatérte után rövidesen visszavonuljon, eltűnjön a politikai színtérről. S tegyük még hozzá, hogy a kancellár fiaként tette ezt, aki előtt a társadalmi érvényesülés kapuja szélesre volt tárva. De hogy a korabeli népbetegség, az alkohol az ő pályafutásában különösképpen gátló tényező volt, arra maga Bethlen Miklós utal egy későbbi levelében, melyben második feleségét, Rhédey Júliát oktatja, hogyan próbálja kisebbik fiát, Józsefet távol tartani a boritaltól: „Kérlek, oda haza is Józsefet szoktasd Serre, Kafera, most külön azért költem neki egy Süveg Nádmézet, az Istenért kérlek, végy Kafet neki, szoktasd rá, inkább magad is igyál, kelletlen is, bizony félek, egy részeges rossz Ember leszen, és csakhamar Bethlen Mihály és több részeges báttyai után megyen, mert a Bethleneket bizony mind a bor öli meg."[7]

Bethlen Mihály 33 éves volt halálakor, s hírnevét nem tettei őrzik, hanem írásos emlékműve.

Bethlen Mihály műve nem áll minden előzmény nélkül irodalmunkban: a kor divatos műfajának ekkorra jelentős hagyománya alakul ki. A külföldi egyetemjárás, a tanulmányutak megszaporodásával együtt jár a naplók-beszámolók sűrűsödése – jóllehet ma már csak néhányukat ismerjük. Az útinapló vagy a híres emberek bejegyzéseit, bölcsességeit őrző album minden valamirevaló diák tarisznyájában ott lapult. Hegycsúcsként emelkedik ki közülük Szepsi Csombor Márton *Europica Varietas*a és Szenci Molnár Albert *Naplója*.[8] Mégsem közvetlenül ezek hatása alatt születik Bethlen Mihály útinaplója. Inspiráló mintája feltehetőleg magának Bethlen Miklósnak útleírása lehetett – melynek létéről az önéletírásból értesülhetünk, hollétéről azonban nincs tudomásunk –; ez a tény önmagában is emeli a fiú naplójának információs értékét. Ha mégis rokonítani akarnánk Bethlen Mihály vállalkozását, akkor mind Csombor, mind a zsoltáros Molnár Albert műve csak távoli rokonként jöhet szóba. A század végén már csak Bethlen mérhető hozzájuk, de művének célja és jellege más. Ezt a jelleget keresve Vizaknai Briccius György feljegyzéseihez kell fordulnunk: ugyanazon évekről, közös élményekről, tapasztalatokról számol be; szintén *pro memoria*, az írói megformálás minden igénye nélkül, mégis azonos hangulatot árasztva és keltve.[9]

Bethlen Mihály példa nélkül álló*an* hatalmas európai körútján jól megfigyelhető az atyai program és szándék. Fiával megismételteti – kibővítve! – azt az utat, amit vele járatott végig a történetíró Bethlen János – és egyben a sajátjához hasonló, korszerű, európai szintű műveltséget próbál vele szereztetni. Ezért vág útnak az ifjú Bethlen 1691-ben Bécsen és Boroszlón keresztül, hogy eljusson a század kiemelkedő tudományos rangú protestáns német és holland egyetemeire; ezért járja be – frankfurti és franekeri tanulmányai befejeztével – Németországon és Hollandián kívül Svédországot, Dániát, Angliát, Belgiumot, Svájcot, Olaszországot, Ausztriát és Lengyelországot. Hogy a rendszeres, szervezett egyetemi tanulás mellett világot látva ismerkedjék meg kora valóságával. Lásson népeket és életformákat, járjon szárazföldön és üljön tengerre; szálljon magányos vendégfogadókba, egyen zabkenyeret és tanuljon illemet, aulikus modort királyi udvarokban. Hogy a nagy hatású újsztoikus filozófus, Justus Lipsius utazási előírásai értelmében a bölcs tanítók, könyvek és a felkeresendő híres emberek hármas egységének jegyében okuljon, gyönyörködjék és nevelődjék a peregrinus.[10] Találkozzék századának legérdemesebb – vagy annak hitt – alakjaival, tudományos-politikai-művészeti életének kiválóságaival, s élményekben meggazdagulva, erkölcseiben finomodva, kiművelődve térjen meg Erdélybe, annak felvirágoztatására. S nem tévedett Bethlen Miklós: ez az iskolapadon kívüli tanulás – a napló a bizonyság reá – talán még a könyvközpontú akadémiajárásnál is gyümölcsözőbb volt. A naplóban csupán jelzésszerűen megörökített találkozásai pedig az utókor számára,

ha mégoly egyedülállóan is, de azt tanúsíthatják, hogy Magyarország és Erdély – utazói, peregrinusai révén – kontaktusban tudott maradni Európával. A legfrissebb tudományos vívmányok, eredmények, technikai újdonságok híre talán nem olyan nagy fáziskéséssel jutott a kontinens e szögletébe, mint azt ma hajlamosak vagyunk hinni. Éppen Bethlen Mihály példája sugallhatja, milyen nagy volt irányukban még a laikus érdeklődés is.

Nem lehet itt feladatunk az útvonal főbb állomásainak jellemzése és értékelése – megtette azt a naplóíró maga. Fel kell viszont a figyelmet hívni sajátos, a kultúra számos területén megmutatkozó jelentőségére, amely mintegy a századvég kisenciklopédiájává teszi a művet. Úgy, hogy ugyanakkor nemzetközi kapcsolataink ez idáig feltáratlan területeire nyit ablakot.

A napló egyik legfőbb érdeme abban rejlik, hogy egyetlen korabeli párjából sem tárul elénk ily fokú, már-már szociografikus teljességgel a külföldet járó magyar deák élete-életformája. (Tegyük hozzá, írója anyagi körülményei folytán az átlagos peregrinusénál jobb viszonyokat tükröz!) Utazási körülményeiről, hétköznapjairól, tanárairól, tanulmányairól-olvasmányairól ilyen részletes beszámolót senki sem ad. Olvasmányjegyzékéből kikövetkeztethető az egyetemek szellemi légköre és színvonala. Olyan iskolatörténeti adalékokat szolgáltat számunkra (diáknévsor, pedagógusok), amelyeket jórészt csak tőle és általa tudunk. Hasonlóan fontosak a könyvtári és könyvészeti adatai – különösképpen a hungarikák külföldi előfordulásairól. (Például Pázmány, Dávid Ferenc, Méliusz Juhász Péter kötetei a stockholmi könyvtárban. Melyek – ma már tudjuk – a jelentős európai tudóskapcsolatokkal rendelkező humanista pécsi püspök, Dudith András bibliotékájából jutottak oda.) Történészek, művészettörténészek elemzésére kínálkozik az a hatalmas menynyiségű műtárgyi vonatkozás, amelytől a napló valósággal hemzseg. Történészek és a természettudományok historiográfiájával foglalkozó szakemberek feladata lesz még felbecsülni Bethlen Mihály helyét és szerepét a korai felvilágosodás folyamatában. Annyit máris leszögezhetünk, hogy a századvég Erdélyére jellemző társadalmi okokat kell látnunk abban a nyitottságban, amellyel a karteziánus neveltetésű fiatalember kora orvostudományi, botanikai, fizikai, csillagászati látnivalóihoz közeledik. Kevés korabeli világjáró magyarunkról tudjuk, hogy ellátogatott a greenwichi obszervatóriumba, mely „igen jeles observatorium, szép prospectusú, benne vandak szép mesterséges nagy órák, perspectivák, mellyiknek edgyikén a Napot nézzük, item quadransok, kikhez hasonlót eddig nem láttam". (99.) Ugyanakkor izgatta a mikrokozmosz is, mert mikroszkópon keresztül ismerkedik növényi és állati testrészekkel. Veszi a fáradságot és felkeresi Huygenst, aki „mint emberséges ember, megmutatja azt az automatumot, mely esztendő által a planéták forgását mind in praesenti, mind a jövendő s mind az elmúlt eszten-

dőkben nap, óra számát [illegible]
vagyon a cursus. Mutogattya [illegible]
a légynek a szárnyát nézzük és fejét is [illegible]
idézet mögé ne képzeljük oda a teljes [illegible]
művéből az ingaóra és a rugós órák feltalálás[illegible]
tökéletesítését, a fény hullámelméletének, a kettős [illegible]
rázatát – amely még ha ily kezdetleges formában is, [illegible]
naplója őrzi, de eljuthatott Erdélybe. Miként a svéd és dán [illegible]
eredményei is.

Nem élt volna Bethlen Mihály a felvilágosodás előestéjén, ha csak a tudományos ismeretek tárháza lenne naplója. Éppen ekkora fontosságot tulajdonít az áltudományok, babonák misztikumának. A furcsaságok, „raritások", az emberi butaság és hiszékenység egzotikumának is hitelt ad. Legtöbbször kritika nélkül. Ám lehet-e elképedni azon, ha csodálattal adózva feljegyzi az „egy hassal" 365 gyermeket szülő anya történetét, amikor ugyanez az eset – ugyanilyen komolysággal – teret kap Apáczai Csere *Magyar Encyclopaediájában* is. Az „ekkédig megtörtént dolgok" között jegyzi fel: „1276. Egy főasszony Hollandiában egyszersmind 365 gyermeket szül."[11] (47.)

Régi magyar utazóinkat gyakran érte a vád: érzéketlenül mennek el koruk külországi kiválóságai mellett; feljegyzéseikben semmi nyom nem árulkodik saját jelenük irodalmi-művészeti értékeinek felismeréséről, az azokkal vagy alkotóikkal történő találkozás reveláló hatásáról. Ízlésük határa legfeljebb az antik kultúra emlékeinek és műveinek befogadásáig, dicsőítéséig terjed. Nos, Bethlen Mihály ez alól is kivétel. Bár megjegyzései korántsem tanúskodnak pallérozott ízlésről, fejlett esztétikai érzékről, jelentékeny képzőművészeti vagy irodalmi ismeretekről, mégis – naivitásában is – példátlan érzékenységgel reagál kora építészeti és festészeti műalkotásaira, például az akkoriban épült Montague-ház, vagy honfitársa, Bogdányi Jakab festményeire. (S bár név szerint nem emel ki senkit, megigézve áll az olasz reneszánsz művei előtt is.) A svédországi fejezet pedig azért unikum a magyar régiség szövegei között, mert abban külföldi verselőkről is említést tesz – még ha kuriózum formájában is. S amit eddig annyira hiányoltak: arra a kortárs külföldi irodalom jelentős figurájával, a négykötetes *Atland és Manhem* szerzőjével, Olaf Rudbeckkel való találkozása a példa. Bár nála is a régiségekre és a ritkaságokra kíváncsi, érdemesnek tartja róla azt is megemlíteni, hogy a svéd történelem inspirálta művészetét.

Számunkra, magyarok számára különösen fontos még a napló angliai fejezete. Nem csupán azért emelkedik fölébe az eddig legtöbbet adó Szepsi Csombor-féle leírásnak, mert neve és valamelyes nyelvismerete miatt jobban benne élhetett az ottani közélet eseményeiben, mint elődje. Nem is csupán azért, mert mindent személyes élmény, benyomás alapján ír meg, s nem másodkézből, útikönyvekből merítve mondandóját.

Információinak fontossága, újdonságértéke akkor tűnik ki igazán és válik nélkülözhetetlenné, amikor az ott élő és dolgozó, az angol szellemi életben tevékenyen részt vállaló magyar értelmiségi csoport létezéséről továbbít jelzéseket. Londonban találkozik azzal az antitrinitárius elveket valló, európai hatósugarú körben működő irodalomszervező nyomdász Frank Ádámmal, aki még Bethlen Miklós tanulótársa volt, majd pedig Tótfalusival állt kapcsolatban. Többször ebédel Bogdányi Jakab festőnél, akinek virág- és madárcsendéleteit az angol udvari körök kedvelték. Sylvanus, azaz az orvosdoktori képzettségű Szilágyi György iskolai szükségleteket kielégítő könyvek írásával és kiadásával klasszikus filológusként tette híressé nevét. Tolnai Mihály – aki láthatólag Bethlen legközelebbi ismerőse és angliai patrónusa – sorsának felderítése további kutatásra vár.[12]

A diáriumot olvasgatva, ha nem kerekedik is tökéletesre a Bethlen Mihály-portré, legalább képet kapunk személyiségéről, egyéni érdeklődéséről. Korának gyermeke ő is: falja, amit a fegyvertárak, a ritkaságházak, csodabogarak kuriózumgyűjteményeinek tárlói felkínálnak számára. Szellemi fölénye legfeljebb a „pápista" relikviák, ereklyék, szentek földi maradványainak, s azok csodatételeinek ironikus megjegyzésekkel fűszerezett leírásakor jut érvényre – amit azonban nem szabad többre értékelnünk a protestáns állásfoglalás racionalizmusánál. Érdeklődése fokozottan tetten érhető, amikor az egyes országok államberendezkedésének, az egyházi-vallási szervezet működésének megfigyelésére irányul. Ha néprajzi tárgyú különlegességre bukkan – például a londoni tejárus asszonyok tánca –, azonnal lejegyzésre érdemesíti. Valószínűleg apja – a bethlenszentmiklósi kastély tervezője és építtetője – vonzalmát örökölve tekint megkülönböztető kíváncsisággal az építészeti alkotásokra: kastélyok, várak, templomok, szökőkutak formai megoldásai, pompája gyakran serkenti munkára tollát. Feltűnő viszont, hogy tájkép nélküli tájakon utazik majd fél évtizeden át. A természeti szép iránt érzéketlen, vele szemben mindig a mesterségeset – különösképpen fogékony a kertek látványosságai iránt –, az emberi alkotás nagyságát dicsőíti.

Bethlen Mihálynak sem szépírói ambíciói nem voltak, sem a tudós geográfusok földrajzi-történeti adatokat zsúfoló hajlamát nem örökölte. Naplója esztétikai értékmérővel nem mérhető, számunkra elsősorban dokumentum jellege, információi miatt fontos. „Egy időben valószínűtlenül távoli világból küld fényjeleket a közvetlen szemtanú, megfigyelő, átélő realizmusának nyers hitelességével."[13]

Ez a „nyers hitelesség", amellyel az adatok gazdag tárházát oly egyszerűen, hivalkodás nélkül kezeli, de amelynek révén odavetett félmondatai mögött fölsejlik a leáldozó 17. század Európájának pannója és panoptikuma, ez a Bethlen Mihály-i mű legfőbb érdeme az utókor előtt.

Bethlen Európa-élményéről, az útinaplóban csupán nyomokban megőrződött találkozások lefolyásáról, beszélgetések témájáról, a partnerek

egyéniségéről részletekbe menő [illegible]
E levelek – főleg az apával folytatott levelezés – [illegible]
mintegy függelékként tartalmazza.[14] Sajnos e beszámolók a [illegible]
sem kerültek elő, pedig tartalmi szempontból a napló szerves kiegészítői lennének.

A napló kézirata Bethlen Mihály saját kezétől származik. A laza mondatszerkesztés, az íráskép, a javítások, a típushibák arra utalnak, hogy az események azonnali, útközben rögződött lejegyzését, fogalmazványt olvasunk; bár a szöveg utólagos gondozásának jelei is felismerhetőek. Máramaros vármegye főispáni széke üres volt akkoriban, amikor az ifjú Bethlenék, a hosszú peregrinációra kiindulván, a megyén átvonultak. A naplóíró még nem, de a mű olvasója már tudta, s így kerülhetett be a szövegbe: „Máramaros vármegye, kinek nem volt akkor főispánnya, hanem azután adta a Császár őfelsége Apám Uramnak." Bethlen Miklós 1692-ben foglalta el a szóban forgó tisztséget. Mihály a naplót hazatérte után és 1702 előtt javította, ugyanis az évben már ő volt Máramaros főispánja.

JEGYZETEK

1 BETHLEN Mihály *Útinaplója (1691–1695)*, sajtó alá rend. és utószó JANKOVICS József, Bp., 1981.
2 DESCARTES, *A módszerről*, bevezetővel és magyarázatokkal ellátta TAMÁS Gáspár Miklós, Bukarest, 1977, 51.
3 BETHLEN Miklós *Önéletírása*, sajtó alá rend. V. WINDISCH Éva, bev. TOLNAI Gábor, Bp., 1955, I, 262.
4 A katalógus kiadva: JANKOVICS József, *Bethlen Miklósra vonatkozó adatok Bethlen Mihály útinaplójában*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1971, 341–349.
5 NAGYAJTAI CSEREI Mihály *Története*, kiadja EMICH Gusztáv, Pest, 1852, 372. hasáb.
6 WESSELÉNYI István *Naplója*, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottságának Másolatgyűjteménye, 48–52. (Esze Tamás szíves közlése alapján.) Kiadva: WESSELÉNYI István, *Sanyarú világ, Napló 1703–1708*, közzéteszi MAGYARI András, Bukarest, 1983–1985, II, 38–39.
7 GÉBER Antal, *Gróf Bethlen Miklós bécsi fogságáról*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1905, 162.
8 Kiadva: SZEPSI CSOMBOR Márton *Összes művei*, sajtó alá rend. KOVÁCS Sándor Iván és KULCSÁR Péter, Bp., 1968, illetve: SZENCI MOLNÁR Albert *Válogatott művei*, sajtó alá rend. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., 1976.
9 VIZAKNAI BRICCIUS György *Naplója* in *Történeti emlékek a magyar nép községi és magánéletéből*, 2, kiad. SZABÓ Károly és SZILÁGYI Sándor, Pest, 1860.
10 Vö. KOVÁCS Sándor Iván, *Pannóniából Európába*, Bp., 1975, 74.
11 APÁCZAI CSERE János, *Magyar Encyclopaedia*, sajtó alá rend. és bevezetővel ellátta SZIGETI József, Bukarest, 1977, 373.

12 Vö. HEREPEI János, *Művelődési törekvések a század másodikfelében, H. J. cikkei*, szerk. KESERŰ Bálint, Bp.–Szeged, 1971, 439–440 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 3).

13 VERESS Dániel jellemzi e szavakkal Bethlen Mihály naplóját a sepsiszentgyörgyi Megyei Tükör 1971. nov. 14-i számában.

14 Lásd a 3. számú jegyzetet.

15 Bethlen Mihály útinaplója ma az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található. Jelzete: Oct. Hung. 1261.